

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**ΠΜΣ “Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία”
Κατεύθυνση: Νεότερη Ιστορία**

**Δουμάνη Μαρίνα
Α.Μ. 1115Μ028**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΠΙΣΤΗ
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΙΘ΄ΑΙΩΝΑ
*Υποθήκη και Ενυπόθηκα Δάνεια***

ΑΘΗΝΑ 2017

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	2
Εισαγωγή	3
Α. Από την οικονομική και νομική θεωρία στην αντίστοιχη πρακτική	9
1. Η οικονομία ως στόχος και πλαίσιο πολιτικής.....	9
i. Η πολιτική οικονομία στο νέο ελληνικό κράτος	10
ii. Η δημοσιονομική συζήτηση	15
iii. Θεσμοί γεωργικής πολιτικής.....	20
2. Το δίκαιο ως νόμος	22
i. Η Νομική επιστήμη.....	22
ii. Το ιδιωτικό δίκαιο	34
iii. Οι εφαρμοστές	36
Συμπεράσματα	39
Β. Οι έγγιες σχέσεις : Ιδιοκτησία- νομή- κατοχή	41
i. Το καθεστώς ιδιοποίησης της γης.....	44
ii. Η διανομή των εθνικών γαιών.....	52
iii. Μικρή ή μεγάλη ιδιοκτησία.....	55
Συμπεράσματα	57
Γ. Η ρύθμιση της υποθήκης	59
i. Το ρωμαϊκό δίκαιο	59
ii. Το εθιμικό δίκαιο	62
iii. Ο νόμος περί των υποθηκών του 1836.....	68
Συμπεράσματα	72
Δ. Η πολιτική ως όρος και εμπόδιο για την «νομική επανάσταση»: θεσμοί, ιδέες, πρακτικές.	75
i. Η αγροτική κοινωνία.....	76
ii. Οι πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις	79
iii. Η εξασφάλιση των υποθηκών ως προϋπόθεση της αγροτικής πίστης.....	85
Συμπεράσματα	93
Επίλογος	95
Πηγές	98
Βιβλιογραφία	98

Εισαγωγή

I.

Παρέτρεσα δια τροφήν αυτού και της οικογένειάς του, κατά έννοιαν του νόμου επτά κιλών σίτου, παρατηρώ προς τούτους ότι αφήκα εις την οικία του ίδιου του οφειλέτου είκοσι κιλά κριθαριού εκτός των κατασχεθέντων αναφερομένων είκοσι κιλών, τα οποία μου ομολόγησε η σύζυγος του οφειλέτου ότι της τα έδωσε ο πατήρ αυτής παπά Νικόλαος λόγω προικός.¹

Το κείμενο αυτό προέρχεται από έκθεση κατασχέσεως που συντάχθηκε το 1846 , για ικανοποίηση χρέους από ενυπόθηκο δάνειο. Το απόσπασμα αυτό αναδεικνύει μια διαδικασία κατάσχεσης που ακολουθεί τον «αυστηρό» γραπτό νόμο, ταυτόχρονα όμως υποτάσσεται και στις παραδοσιακές αξίες (η προίκα). Η πρόταξη του αποσπάσματος αυτού ως εισαγωγή του κειμένου αναδεικνύει μια σημαντική θεματική που προκύπτει στη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας τον 19ο αιώνα και η οποία σχετίζεται με το κεντρικό θέμα της εργασίας αυτής. Και η θεματική αυτή δεν είναι άλλη από τη διαμόρφωση του νεωτερικού πλαισίου του δικαίου, δηλαδή του δικαίου που αντιστοιχεί στη διαμόρφωση του έθνους κράτους

Ειδικότερα λοιπόν και σε αναφορά με τον τίτλο, η κεντρική υπόθεση εργασίας του κειμένου αυτού είναι η υποθήκη ως νομική ρύθμιση και θεσμός αλλά και η εφαρμογή της ως κοινωνική πραγματικότητα. Θέση ωστόσο του κειμένου αυτού αποτελεί ότι το θεσμικό πλαίσιο της υποθήκης αποτυπώνει κοινωνικές σχέσεις και τις ισορροπίες τους. Για αυτό και θα μελετηθούν ευρύτερα ορισμένες όψεις της διαδικασίας διαμόρφωσης του νεωτερικού θεσμικού πλαισίου. Στόχος είναι να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τη δομή και τον χαρακτήρα του δικαίου στον ελληνικό χώρο του 19ου αιώνα. Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις.

Αρχικά και επεξηγώντας τον τίτλο, επιλέχθηκε ως κεντρικό ζήτημα η διαμόρφωση του δικαίου με τη νεωτερική έννοια. Αναφέρει ο Hobsbawm στο βιβλίο «Η εποχή των επαναστάσεων» αναλύοντας τη μετάβαση στην αστική ιδιοκτησία γης στην Αμερική σχετικά με τον αστικό ατομικιστικό ορθολογισμό :

Στην πραγματικότητα, αν εξαιρέσουμε τις μειονότητες των φωτισμένων, των απλήστων και «ευρώστων και συνετών» αγροτών, η μεγάλη μάζα του πληθυσμού

1. Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., Δάνεια, Χορηγήσεις δανείων 1842-1847, ΦΑΚ. 1, Χορηγήσεις της ΕΤΕ προς τους κατοίκους του χωριού Λιόσια με παραχώρηση πρώτης υποθήκης κτημάτων τους.

στην ύπαιθρο, από τον μεγαλύτερο φεουδάρχη ως τον φτωχότερο βοσκό, αποστρεφόταν τον ορθολογισμό αυτό. Μόνο μια πολιτική-θεσμική επανάσταση, που θα στρεφόταν τόσο ενάντια στους γαιοκτήμονες όσο και ενάντια στους παραδοσιακούς αγρότες θα μπορούσε να δημιουργήσει τις συνθήκες ώστε η ορθολογική μειοψηφία να γίνει ορθολογική πλειοψηφία. Η ιστορία των αγροτικών σχέσεων στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής Ευρώπης και των αποικιών στην περίοδο μας είναι η ιστορία αυτής της επανάστασης, μολονότι οι συνέπειες της δεν έγιναν πλήρως αισθητές παρά στο δεύτερο μισό του αιώνα.²

Η «νομική επανάσταση» που συντελείται ανάμεσα στις άλλες «επαναστάσεις», φαίνεται να αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό και στην ελληνική πραγματικότητα, αν ερμηνεύσουμε τον Hobsbawm πέρα από το αυστηρό χρονικό πλαίσιο στο οποίο εκείνος αναφέρεται. Από τα πρώτα χρόνια μετά την αναγνώριση του ως τέτοιο, το ελληνικό κράτος αναπτύσσεται γύρω από μια διαδικασία συγκρότησης νεωτερικών θεσμών.³ Ωστόσο, όπως έχει πολλές φορές επισημανθεί στη βιβλιογραφία, η πορεία αυτή ισορροπεί ανάμεσα σε —αλλά και συγκρούεται με— συμφέροντα, υπάρχοντες δομές, θεσμούς και έθιμα. Η περίοδος —δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε— ολόκληρου του 19ου έχει ως βασικό χαρακτηριστικό σχετικά με το δίκαιο, την πάλη ανάμεσα στα διάφορα συμφέροντα και τους θεσμούς τους οποίους εκπροσωπούν. Πλευρά αυτής της κατάστασης είναι και η συζήτηση γύρω από τη μορφή του δικαίου, τη σύγκρουση ανάμεσα στο «γερμανικό» σύστημα και την ιστορική σχολή του δικαίου ή τους κώδικες κατά το πρότυπο του Code Civil. Τα ζητήματα αυτά, όπως και οι συζητήσεις γύρω από τον ρόλο του Βυζαντινού και του ρωμαϊκού δικαίου και της σχέσης νόμου- εθίμου θα απασχολήσουν ένα κομμάτι της εργασίας αυτής.

Δεύτερον, θεωρώ ως αδιαπραγμάτευτη πλαισίωση του θέματος αυτού την αναφορά και στην οικονομική σφαίρα. Είναι προφανές ότι η ανάλυση αυτή θα περιοριστεί στη διατύπωση παρατηρήσεων για τη διαμόρφωση του οικονομικού στο ελληνικό κράτος του 19ου αιώνα και δεν θα προσχωρήσει σε ζητήματα που η οικονομική ιστορία έχει επεξεργαστεί. «Η αναφορά στο οικονομικό δεν είναι

2. Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, μετάφραση: Οικονομοπούλου Μ., Κασδαγλή Α., επιμέλεια: Διαμαντής Γ., Φιλίππου Α., Χουρμουζιάδου Ε., MIET, Αθήνα 2008, σ.217.

3. Για το ζήτημα αυτό και την αιτιολόγηση αυτής της προσπάθειας θα έπρεπε να συζητήσουμε ζητήματα ένταξης στο Δυτικό μοντέλο, τα οποία απομακρύνονται από το κεντρικό εδώ θέμα.

συνώνυμη με την οικονομική ιστορία» αναφέρει ο Σ. Ασδραχάς σε μια ομιλία του⁴ και με αφετηρία αυτή τη θέση, πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν αποτελεί στόχο της εργασίας αυτή η προβολή οποιασδήποτε υπόθεσης γύρω από τους αυτοτελείς οικονομικούς μηχανισμούς. Αντιθέτως κυρίαρχη θέση έχουν αφενός η διαμόρφωση συγκροτημένης συζήτησης για το οικονομικό και αφετέρου σε δεύτερο επίπεδο η οικονομική κατάσταση και οι οικονομικοί στόχοι που κινούν νομικά ζητήματα και αλληλεπιδρούν με το πολιτικό και το δικαιοτικό πεδίο. Στην ίδια ομιλία του, άλλωστε, ο Ασδραχάς αναφέρει και τη νομική οπτική ως χαρακτηριστική οπτική των διευρύνσεων που πηγάζουν από τη μελέτη του οικονομικού στην ιστορία. Αναγνωρίζει δηλαδή τη σχέση οικονομικού – νομικού όχι όμως μόνο θεωρητικά αλλά και ιστορικά αναφέροντας συγκεκριμένα: «το ενδιαφέρον για την οικονομία συνδέεται με προβλήματα που ανακύπτουν όταν στο ελληνικό βασίλειο θα χρειαστεί να διασαφηνισθεί ο χαρακτήρας των έγγειων σχέσεων που κληρονόμησε».⁵

Παρακολουθώντας επομένως τη διαμόρφωση ενός δικαίου αυτονομημένου από την κοινότητα και τη διάκριση νομικού – πολιτικού – οικονομικού δεν μπορούμε να αποφύγουμε να μελετήσουμε και το ζήτημα της οικονομίας, όπως διαμορφώνεται στη νεωτερικότητα. Τα πιο σημαντικά ερωτήματα τα οποία θα αγγίξει η ανάλυση της διαμόρφωσης του υποθηκικού δικαίου είναι αφενός η διαμόρφωση της οικονομικής και της αγροτικής πολιτικής ως κλάδου της εθνικής πολιτικής που απαιτεί συγκροτημένη επεξεργασία, συζήτηση, παρέμβαση, αφετέρου η πορεία από τις τοπικές αγορές στην ενιαία εθνική αγορά. Δευτερευόντως μέσα στο σχεσιακό πλέγμα, το οποίο γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί, οφείλουμε να αναφερθούμε στον εκκρηματισμό της αγροτικής οικονομίας, την αγροτική και υποθηκική πίστη και τη σχέση της με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Ιδιαίτερη σημασίας στην επεξεργασία όλων αυτών των ερωτημάτων είναι η διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου πεδίου και δικαίου.

Η επιλογή του ενυπόθηκου δανεισμού ως σημείου αναφοράς στο κείμενο αυτό επεξηγείται από τη σημασία του θεσμού αυτού στο νεωτερικό κράτος. Η υποθήκη γης αποτελεί νεωτερικό θεσμό καθώς συνδέεται με την ιδιοκτησία της γης. Η γη γίνεται σταδιακά εμπορεύσιμο αγαθό. Η σχέση του ανθρώπου με αυτή αλλάζει. Φυσικά

4. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Από την αναφορά στο οικονομικό προς μια οικονομική ιστορία των κατακτημένων», στο Κιτρομηλίδης Πασχάλης - Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος (επιμ.), *Ιστορία και Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, τ. Β', ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 332

5. *Αυτόθι*, σ. 332

πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν υπονοείται ότι οι διαδικασίες αυτές πραγματοποιούνται ξαφνικά με τη συγκρότηση ελληνικού κράτους αλλά γίνεται δεκτό ότι τον 19ο «συγκροτείται σταδιακά (αλλά και με διαφορετικές σε κάθε τομέα οικονομικές ετοιμότητες) η εθνική αγορά», κάτι που καθιστά πιο έντονη την ανάγκη να «εκσυγχρονιστεί» και η αγροτική παραγωγή και να αναπτυχθεί ο τραπεζικός δανεισμός. Το ζήτημα, επομένως, αυτό ενέχει στον πυρήνα του σειρά άλλων ερωτημάτων, όπως την κατάσταση του ιδιοκτησιακού μοντέλου, την εμπέδωση της αστικής ιδιοκτησίας ως «αποκλεισμού» αλλά και την ορισμένη συνθήκη στις τοπικές αγροτικές —κυρίως—κοινωνίες. Τέλος, η μελέτη της διαμόρφωσης του δικαίου της υποθήκης αναδεικνύει τον θεμελιακό ρόλο της σχέσης κράτους και Εθνικής τράπεζας για την ιστορικά συγκεκριμένη συγκρότηση του πρώτου.

II.

Η πορεία που θα ακολουθήσει η ανάλυση του παραπάνω θέματος και των υποερωτημάτων αναλογεί σε μια προσπάθεια να μην απομονωθεί απλά η θεματική των ενυπόθηκων δανείων, αλλά να μελετηθεί μέσα στο σύνολο των κοινωνικών αλληλεξαρτήσεων της περιόδου. Για αυτό αρχικά θα επεξεργαστώ ορισμένα ζητήματα που συνδέονται με τη διαμόρφωση του εθνικού οικονομικού χώρου.

Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο θα μελετηθεί η εμφάνιση της συζήτησης για την οικονομία αλλά και σταδιακά η είσοδος της πολιτικής οικονομίας στον ελληνικό χώρο. Στη συνέχεια θα παρατεθούν ορισμένα ζητήματα γύρω από τη διαμόρφωση του δικαϊκού πλαισίου, τα ερωτήματα που τέθηκαν στην επιλογή της μορφής του νόμου στο νέο ελληνικό κράτος αλλά και γενικότερα τα σχετικά ευρωπαϊκά ερωτήματα που αντανακλούν στην ελληνική πραγματικότητα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας θα γίνει επεξεργασία του ζητήματος των έγγειων σχέσεων στο νέο ελληνικό κράτος, ως τη βάση πάνω στην οποία εγγράφεται και η διαμόρφωση της υποθήκης και των ενυπόθηκων δανείων.

Στη συνέχεια στο τρίτο κεφάλαιο θα εξετάσουμε τη ρύθμιση των υποθηκών, εντοπίζοντας την προέλευση του όρου στο ρωμαϊκό δίκαιο αλλά κυρίως ακολουθώντας τη συζήτηση κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αλλά και μελετώντας τα νομοθετήματα που επέδρασαν καθοριστικά στη διαμόρφωση και την παγίωση ενός δικαϊκού θεσμού με καθαρά νεωτερικό χαρακτήρα.

Τέλος στο τέταρτο κεφάλαιο θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθεί το πλέγμα των σχέσεων αλληλεπίδρασης μεταξύ αγροτικής κοινωνίας και πολιτικού κόσμου, θεσμών και συμφερόντων αλλά και γενικότερα των συγκρούσεων και αποδοχών που συνέβαλαν σταδιακά στο να σχηματιστούν οι προϋποθέσεις τόσο από πλευράς νόμων όσο και από πλευράς υποκειμενικής αντίληψης των ανθρώπων της εποχής ώστε να αναδειχθεί η υποθήκη ως εμπράγματο αδιαμφισβήτητο δικαίωμα επί της γης .

.

A. Από την οικονομική και νομική θεωρία στην αντίστοιχη πρακτική

1. Η οικονομία ως στόχος και πλαίσιο πολιτικής

Η συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους, πραγματοποιείται μέσα στο κλίμα της ευρωπαϊκής Παλινόρθωσης και σηματοδοτείται από την καθιέρωση μοναρχικού πολιτεύματος. Τα φιλελεύθερα ιδεώδη, που εκφράζονταν κατά τα επαναστατικά χρόνια και αποτυπώθηκαν στα επαναστατικά Συντάγματα θα βρουν μικρή εφαρμογή σε επίπεδο πολιτειακής θέσπισης τα πρώτα χρόνια μετά την αναγνώριση του νέου κράτους. Παρόλα αυτά, οι ιδέες που αναπτύσσονται στα δυτικά πανεπιστήμια, οι νέες επιστήμες και πρακτικές φτάνουν στο χώρο του νέου κράτους και επηρεάζουν καθοριστικά τη συγκρότηση και τη διαμόρφωση του.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναπτυχθεί η εμφάνιση της οικονομίας, ως αυτοτελούς πεδίου. Ιδιαίτερη παραδοχή στη βάση αυτής της επεξεργασίας είναι ότι η νεωτερικότητα συνδέεται με διαδικασίες γραφειοκρατικοποίησης, οι οποίες με τη σειρά τους εμφανίζονται ως εξειδίκευση των επιμέρους σφαιρών. Είναι προφανές, ότι η οικονομία δεν μπορεί να εκληφθεί αυτόνομα από τις κοινωνικές σχέσεις. Η αναγνώριση όμως ότι η οικονομία αυτονομείται και μεταβάλλεται σημαίνει ότι απομακρύνεται από την κοινότητα και το τοπικό, αποκτά δική της γλώσσα και δικούς της κανόνες που υπερβαίνουν το ηθικό πλαίσιο. Συνέπεια αυτής της αλλαγής είναι ότι διαμορφώνεται από τα κράτη και αντίστοιχη οικονομική πολιτική που συνδέεται με την υπέρβαση της ταμειευτικής αναγκαιότητας κάλυψης εσόδων και εξόδων.

Υπό το πρίσμα αυτό, θα σταθούμε εισαγωγικά στην επιστήμη της πολιτικής οικονομίας, η σημασία της οποίας για τη συγκρότηση της «οικονομίας» είναι μεγάλη. Η ανάπτυξη της στην Ελλάδα μπορεί να έγινε αργά σε σχέση με τα δυτικά πανεπιστήμια, ωστόσο η εμφάνιση της έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις παραπάνω διαδικασίες. Μια σειρά θεσμών που διαμορφώνονται στο νέο κράτος αποτελούν εισαγωγή των αντίστοιχων δυτικών, χωρίς πάντα να φέρνουν αποτελέσματα ως προς τους σκοπούς τους. Παρόλα αυτά, τόσο κατά την περίοδο της Βαυαροκρατίας όσο και αργότερα η μελέτη της κοινωνίας από την πλευρά της οικονομίας της θα αποτελέσει τον μοχλό για θεσμικές, οικονομικές και νομικές επιλογές.

ι. Η πολιτική οικονομία στο νέο ελληνικό κράτος

Το 1856 στην ομιλία του⁶ σε εορτασμό για την επέτειο ίδρυσης του Οθώνειου Πανεπιστημίου, ο Ι. Α. Σούτσος, τακτικός καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας,⁷ θα εξηγήσει τη σημασία της οικονομικής μελέτης της κοινωνίας, αναφέροντας :

Παρατηρητέον δε ότι η φιλολογική και καλλιτεχνική φιλοπονία, οι νόμοι, ο πολιτικός βίος δεν συγκεφαλαιούσι το όλον σύστημα της παραγωγικής αυτών δραστηριότητος.

Καθότι η κοινωνία, υπό την οικονομικήν αυτής μορφήν, παριστήσι την ζωηρήν εικόνα γιγαντιαίου εργοστασίου, εν ω μυριάδες λογικών και ελευθέρων πλασμάτων, συναμιλλώνται προς εκπλήρωσιν της πεπωμένης εντολής, ήν δέδωκεν ημίν η προπατορική αμαρτία, “εν ιδρώτι του προσώπου σου φαγή τον άρτον σου”.

Αλλ' επειδή το οικονομικόν πολίτευμα εκάστου έθνους, είναι το πιστόν εκμαγείον των ιδεών, των ανακαλύψεων τής κοινωνικής καταστάσεως, του πολιτεύματος και των κλιματολογικών αυτού περιστάσεων, άρα όπως δυνηθώμεν να λάβωμεν πλήρη και αληθή γνώσιν του έθνους, του οποίου αναζητούμεν τα έργα και τον πολιτισμόν, ανάγκη να σπουδάζωμεν και τους τρόπους της φιλοπονίας αυτού, την πρακτικήν αυτού ικανότητα, τα υλικά και ηθικά εν γένει όργανα της δραστηριότητος αυτού, τους ιδιωτικούς και δημόσιους αυτού πόρους κτλ εν άλλαις λέξεσιν, ανάγκη να σπουδάζωμεν και την πολιτικήν αυτού οικονομίαν, εν η κατοπτρίζεται υπό τινά υλικωτέραν, η πρωτότυπος εικών του έθνους, του οποίου εξερευνώμεν τόν βίον.

Το κείμενο αυτό που εκφωνήθηκε στο Πανεπιστήμιο, είναι ιδιαίτερα σημαντικό για μια σειρά λόγων. Αρχικά, όπως προαναφέρθηκε, αναδεικνύεται η σημασία μιας επιστήμης που δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί στην ελληνική κοινωνία. Ο Α. Ι Σούτσος είναι ο πρώτος καθηγητής που ασχολείται συστηματικά με την πολιτική οικονομία και θα διατηρήσει την έδρα του μέχρι και το 1890. Για αυτό και σίγουρα με μια δόση υπερβολής ο Ε. Κουντούρης, μελετώντας την εξέλιξη της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα, θα παρομοιάσει τον Σούτσο με τον Adam Smith.⁸ Στο παραπάνω

6. Ιωάννης Σούτσος, *Λόγος εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημίω Όθωνος, εντολή της Ακαδημαϊκής συγκλήτου, υπό Ι. Α. Σούτσου, τακτικού καθηγητού της Πολιτικής Οικονομίας, κατά την 20 Μαΐου 1858, ημέραν επέτειον των γενεθλίων του Μεγαλειοτάτου Βασιλέως και της ιδρύσεως του Πανεπιστημίου Όθωνος*, τυπ. Λ. Βιλαρά, Αθήνα 1858.

7. Ο Ιωάννης Σούτσος διετέλεσε Πρύτανης του Οθώνειου πανεπιστημίου τα χρόνια 1847-1848.

8. «Ανοίγεται σε ένα σχετικό παρθένο έδαφος και παρά την έντονη φιλελεύθερη πολιτική του θέσης, όταν αναφέρεται στα δημοσιονομικά, δεν διστάζει να υιοθετήσει θέσεις που περιέχουν σπέρματα

απόσπασμα τονίζει τη σημασία της πολιτικής οικονομίας για την κατανόηση του παραγωγικού συστήματος ενός έθνους, για την οποία δεν αρκεί η μελέτη των νόμων και του πολιτικού βίου. Και δεν μπορεί να μην αναφερθεί σχετικά ότι η εν λόγω έδρα είχε ιδρυθεί στα πλαίσια των νομικών (και πολιτικών) σπουδών και παρέμεινε στη Νομική για πάνω από εκατό χρόνια. Ο ίδιος ο Σούτσος άλλωστε είχε σπουδάσει νομικά και οικονομικά στη Γενεύη. Στόχος της διδασκαλίας του είναι η υπερίσχυση των καθόλου κοινωνικών συμφερόντων επί των ιδιαίτερων συμφερόντων ορισμένων ομάδων και για αυτό δεν τον ενδιαφέρει μόνο η πλουτο-λογική σχολή αλλά και η πλουτο-νομική (με βάση τη δική του διάκριση) σχολή.⁹

Στη συνέχεια του παραπάνω κειμένου, ο Σούτσος θα προβεί σε μια ακόμη αναφορά σχετική με την εδώ ανάλυση. Θα εγκωμιάσει τη σημασία του δικαίου ως νόμου. Ενταγμένο σε μια —τυπική για την περίοδο— αναφορά για τη μετάδοση του δυτικού πολιτισμού στην Ανατολή, θα μιλήσει για «θρίαμβο του δικαίου», για «κύρος του νόμου» που περιβλήθηκε η νέα εξουσία που αναδύθηκε από την ελληνική επανάσταση και θα αναρωτηθεί «πότε το δίκαιον κατά τας ανατολικάς χώρας έσεται νόμος, ήθος και πράξις;». Το σημαντικότερο όμως είναι ότι θα συνδέσει την «ευνομία» με την πρόοδο της υλικής ευημερίας.

Δεν αποτελεί στόχο της παραπάνω ανάλυσης να εξαχθούν γενικευτικά συμπεράσματα. Παρόλα αυτά πρέπει να επισημανθεί ότι η πολιτική οικονομία, εμφανίζεται μέσα από μια διαδικασία αποδέσμευσης της οικονομικής επιστήμης από την ηθική και τη πολιτική φιλοσοφία. Η πολιτική οικονομία δίνει εργαλεία στην «οικονομική πολιτική», που εφαρμόζεται στα κράτη της περιόδου, μια «πολιτική» που μετασχηματίζεται εννοιολογικά. Θα μπορούσαμε να πούμε με άλλα λόγια ότι «η διάχυση της πολιτικής οικονομίας γίνεται διακριτή όταν νέα δεδομένα αποκτήσουν κανονικότητες εντός της κρατικής υπόστασης».¹⁰ Υπάρχει επομένως μια σύνδεση άμεση στην εμφάνιση της πολιτικής οικονομίας και τη συγκρότηση του νεωτερικού ορθολογικού κράτους, που ψηφίζει νόμους, διαμορφώνει φορολογικό σύστημα και ασκεί ενεργή οικονομική και νομισματική πολιτική· μια σύνδεση που φέρνει στην

κρατικισμού και προϋποθέτουν κράτος κοινωνικού δικαίου», στο Εμμανουήλ Κουντούρης, *Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα: 1837-1942*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1998, σ. 89.

9. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Σούτσος θα αναφέρει στο έργο του *Πλουτολογία* ότι αρχηγός της πλουτο-λογικής σχολής, που βελτιώνει τα μέσα και τους τρόπους παραγωγής είναι ο Adam Smith ενώ της πλουτο-νομικής, που επεξεργάζεται και ζητήματα πέρα από τον πολλαπλασιασμό του πλούτου είναι ο Jean Charles L éonard Simonde de Sismondi.

10. Ευάγγελος Πρόντζας, «Γένεση και συγκρότηση του οικονομικού εθνικού χώρου», στο Καλαφάτης Θανάσης, Πρόντζας Ευάγγελος, Γιαννίσης Αναστάσιος κ.ά., *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. Α΄, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2011, σ. 45.

επιφάνεια και τον μετασχηματισμό που υφίστανται οι έννοιες πολιτική και οικονομία στο νεωτερικό κράτος.

Μπορούμε να δούμε αυτή τη σύνδεση καλύτερα αν επιστρέψουμε ακόμη μια φορά στο έργο του Ι. Α. Σούτσου, αυτή τη φορά στη *Δημοσιολογία*. Και μόνο η έκδοση αυτού του βιβλίου στον ελληνικό χώρο αποτελεί σημαντικό γεγονός, καθώς σε αυτό ο Σούτσος ασχολείται διεξοδικά με τη μελέτη της θεωρίας του προϋπολογισμού. «*Αν επί Περικλέους συνετάσσοντο προϋπολογισμοί ίσως ο μεγαλουργός εκείνος ανήρ δεν εχάλεπαινε ενθυμούμενος ότι οφείλει να δώσει λόγον δια της διαχειρήσεως αυτού εις τον δήμον, ουδέ ο Αλκιβιάδης, ο πιστός ούτος αντιπρόσωπος κοινωνίας ηθικώς και πολιτικώς εκφανλισθείσης, επρέσβευεν ότι οι άρχοντες οφείλουσιν μάλλον να σκέπτονται πως να μη δώκωσι λόγον των πεπραγμένων*» θα αναφέρει στο βιβλίο αυτό. Η ερμηνεία αυτή της φράσης μας επιτρέπει να δούμε ότι η άσκηση της πολιτικής αλλάζει χαρακτήρα. Ο Σούτσος, κάνοντας μια απλοϊκή παρατήρηση, καταγράφει κάτι που δεν μπορεί ακόμη να διατυπωθεί ρητά. Ο έλεγχος μέσω του νόμου αλλά και συνολικά η ορθολογική οργάνωση της δημοσιονομικής πολιτικής αποτελούν νεωτερικά φαινόμενα.

Σε μια χρονολογική ανάλυση, είναι γενικά παραδεκτό ότι ο ελληνικός Διαφωτισμός επηρεάστηκε ελάχιστα από τη στροφή της φιλοσοφίας στη Δυτική Ευρώπη προς την Πολιτική Οικονομία.¹¹ Γνωρίζουμε ότι οι έμποροι πριν την Ελληνική Επανάσταση, όπως και κάποιοι λόγιοι που σπούδαζαν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια είχαν έρθει σε επαφή με την πολιτική οικονομία. Ωστόσο την πρώτη μετάφραση έργου Πολιτικής Οικονομίας τη βρίσκουμε στον ελληνικό χώρο μετά το 1821.¹² Παρόλα αυτά ο Κοραής φαίνεται να ασχολείται με την επιστήμη αυτή. Το 1815 στέλνει από το Παρίσι στον Ιάκωβο Ρώτα στην Τεργέστη τη δίτομη έκδοση του βιβλίου *Traited' Economie politique* του Say, του θεωρητικού που τόσο πολύ επηρέασε κάποια χρόνια αργότερα τον Σούτσο. Το βιβλίο αυτό συνοδεύει η συμβουλή του Κοραή «με προσοχήν να αναγνώσεις , σε συμβουλεύω και αν είναι τρόπος να το διδάξεις και εις άλλους, ότι η υπόθεσις του συμφέρει εις την ευδαιμονίαν των εθνών. Η επιστήμη του είναι νεοφανές πράγμα, ήγουν άρχισε προ τεσσαράκοντα ή πενήκοντα έτη, αλλά τώρα εσαφηνίσθη ακριβέστερον».¹³

11. Άλκης Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας», *Ερανιστής*, τχ. 19 (1993).

12. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J.B Say», στο *Η επανάσταση του 1821, Μελέτες στη Μνήμη της Δ. Θεμελή – Κατηφόρη*, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων* 9, (1994).

13. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, ΟΜΕΔ, τ. Γ' Αθήνα 1979, σ. 426.

Η πρώτη προσπάθεια μετάφρασης, γίνεται από τον Σπύρο Βαλέτα , λόγιο που υπηρετεί στην αυλή του ηγεμόνα Α. Ν Σούτσου και ο οποίος εντρυφεί στην πολιτική οικονομία μεταφράζοντας το βιβλίο του Say *Πραγματεία πολιτισμονομίας ή απλή έκθεση του τρόπου κατά τον οποίον παράγονται, διανέμονται και αναλίσκονται τα πλούτη*. Γενικά φαίνεται ότι η διασπορά αντιλαμβάνεται τη σημασία της Πολιτικής Οικονομίας και γενικά διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση του «οικονομικού» στον ελλαδικό χώρο. Ο Βαλετάς άλλωστε επιδιώκει με τη μετάφραση του να συμβάλει στη συλλογική προσπάθεια για την πρόοδο της ελληνικής πολιτείας.¹⁴ «Τέλος πάντων, νομίζω φίλτατε αναγνώστα, ότι μετέφρασα βιβλίον ωφέλιμον εις την Πατρίδα μου», θα γράψει σε αυτό το βιβλίο το οποίο τελικά δεν θα εκδοθεί ποτέ.

Στη συνέχεια το 1828, εμφανίζεται η μετάφραση του έργου του Say *Πολιτική κατήχησης, ήτοι οικιακή διδασκαλία περί του πως γεννώνται, διανέμονται και αναλίσκονται εις την κοινωνίαν τα χρήματα. Μεθ' ην έπονται σημειώσεις προς ωφέλειαν των θελόντων να εμβαθύνωσιν πλειότερον εις τα αρχάς της επιστήμης ταύτης* από τον Γ. Χρησίδη.¹⁵ Ο τελευταίος υπηρετεί σε διάφορες κυβερνητικές θέσεις και η μετάφραση αυτή συνδέεται με μια προσπάθεια να ληφθούν μέτρα για την οργάνωση της οικονομίας στο νεοσύστατο κράτος.

Από τους πιο σημαντικούς σταθμούς στην εμφάνιση της επιστήμης της Πολιτικής Οικονομίας στον ελληνικό χώρο, πρέπει να αποδοθεί στη μετάφραση από τον Α. Πολυζωΐδη το 1833 του βιβλίου του Joseph Droz *Πολιτική οικονομία, ήτοι αρχαί της επιστήμης του Πλούτου*. Ο Πολυζωΐδης διετέλεσε και υπουργός Παιδείας το 1837, τη χρονιά που ιδρύθηκε και στο Πανεπιστήμιο η έδρα Πολιτικής οικονομίας. Η σημασία της μετάφρασης αυτής αποδίδεται στο ότι πλέον μπορούμε να διαπιστώσουμε μια αναγνωρισμένη προσπάθεια του ελληνικού κράτους για παρουσίαση έργων πάνω στο αντικείμενο αυτό .

Από τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1830 και ειδικά μετά το 1842 όταν αρχίζει να λειτουργεί και η Εθνική Τράπεζα, η αρθρογραφία για την οικονομία αυξάνεται ενώ εμφανίζονται θεωρητικοί που γράφουν για δημοσιονομικά ζητήματα. Είναι προφανής η σύνδεση της έδρας στο Πανεπιστήμιο και της ίδρυσης την ΕΤΕ με την αύξηση του ενδιαφέροντος του ακαδημαϊκού κόσμου για την πολιτική ζωή και τα οικονομικά. Μετά το 1851, χρονιά κατά την οποία δημοσιεύεται *Η πραγματεία περί*

14. Τ. Σκλαβενίτης *ό.π*, σ. 125.

15. Ε. Κουντούρης , *ό.π* , σ. 49.

παραγωγής και διανομής του πλούτου, το οποίο και θεωρείται το πρώτο «αμιγώς Ελληνικό σύγγραμμα Πολιτικής Οικονομίας»,¹⁶ αυξάνεται ακόμη περισσότερο ο αριθμός των θεωρητικών που ασχολούνται με το αντικείμενο, αλλά και ειδικότερα η αρθρογραφία γύρω από οικονομικά και δημοσιονομικά ζητήματα, ενώ το 1873 ο Οικονόμος Αριστείδης, υφηγητής Πολιτικής Οικονομίας ιδρύει την Οικονομική Επιθεώρηση.

Η παραπάνω ανάλυση της ανάπτυξης της Πολιτικής Οικονομίας στο νέο ελληνικό κράτος και στην πορεία του, όπως είδαμε και εισαγωγικά, εντάσσεται μέσα στη μελέτη του ζητήματος της εμφάνισης της οικονομίας ως σφαίρας η οποία προϋποθέτει ειδική οικονομική πολιτική. Η σύγχρονη οικονομική επιστήμη γεννήθηκε την περίοδο 1750-1780, εποχή που το κίνημα των Φυσιοκρατών έφτασε στο αποκορύφωμα του με τον *Πλούτο των Εθνών*. Την περίοδο αυτή η αντίδραση στο мерκαντισμό, η αντίληψη ή το προαίσθημα ότι επέκειντο μια βαθιά επανάσταση στην οικονομική δομή της κοινωνίας, η πίστη στους φυσικούς νόμους και στη δυνατότητα κατανόησης τους καθώς και η πίστη στο ελεύθερο εμπόριο (ακόμη και αν δεν υπήρξαν όλοι οι οικονομολόγοι υπέρμαχοι του) αποτέλεσε τη βάση της νέας επιστήμης.¹⁷ Τα στοιχεία αυτά τα συναντάμε εντός των διαφοροποιήσεων και των ιστορικών ιδιαιτεροτήτων του νέου κράτους και στην Ελλάδα.

Πιο συγκεκριμένα το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, στον ελληνικό χώρο η ενασχόληση με την πολιτική οικονομία συνδέθηκε είτε με τους κύκλους του Πανεπιστημίου είτε με εκείνους της Τράπεζας. Στόχος ήταν η μελέτη της κοινωνίας και η αύξηση του πλούτου κατά το πρότυπο των Δυτικών κρατών. Η ανάγκη να ακολουθηθεί η ανάπτυξη της βιομηχανίας, η σημασία του εμπορίου και της γεωργίας είχαν διατυπωθεί —έστω ως ιδέες— ήδη στα κείμενα της επαναστατικής περιόδου, ενώ ο εθνικός οικονομικός δημόσιος χώρος, ο οποίος αποτελεί και την αφετηρία της συζήτησης για υλοποίηση πολιτικών πρακτικών και νομοθετημάτων εμφανίζεται ήδη στη σύναψη των πρώτων δανείων

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η ανάγκη αυτή αποτυπώθηκε πολιτικά και θεσμικά την ίδια περίοδο. Η ειδική συνθήκη της περιόδου κατά την οποία αναγνωρίζεται τελικά το ελληνικό κράτος, καθώς και εκείνη της παράδοσης την οποία φέρει, θα οδηγήσει στο να μην γίνουν θεμελιώδεις τομές ως προς την παραγωγή κατά τη διάρκεια του 19ου. Ειδικότερα όσον αφορά την οικονομική σκέψη στην Ελλάδα

16. Ε. Κουντούρης, *ό.π.*, σ 52

17. Screpanti Ernesto- Stefano Zamagni, *Ιστορία της οικονομική σκέψης*, Τυπωθήτω/ Δαρδάνος, Αθήνα 2004, σ. 17.

αξίζει να σημειωθεί ότι χαρακτηρίζεται από καθυστερήσεις σε σχέση με τη διάδοση αυτών των ιδεών στα δυτικά κράτη. Η καινοτομία που έπρεπε να γίνει κατανοητή, είναι ότι η οικονομία, όπως και η ελεύθερη βούληση και η ανθρώπινη συνείδηση διαπερνούνται από αναγκαστικούς κανόνες.¹⁸ Και από τη στιγμή που η οικονομία αποκτά για την κοινωνία δικούς της νόμους, επιβάλλει και συγκεκριμένη πρακτική ως προς τη πολιτική παρέμβαση (ή μη) σε αυτή.

Στην Ελλάδα όμως, η επιβολή του μοναρχικού πολιτεύματος καθώς και η ύπαρξη μόνο μια μικρής αστικής τάξης, η οποία σε σημαντικό της μέρος ζούσε εκτός ελλαδικού χώρου, λειτούργησαν ανασταλτικά για την ανάπτυξη της αντίστοιχης σκέψης και πρακτικής. Γενικά η οικονομική σκέψη στο νέο κράτος θα ακολουθήσει κυρίως τον κλασικισμό γαλλικής καταβολής ενώ ο πρώιμος ιστορικισμός που εμφανιστεί προς το τέλος του 19ου αιώνα συμπορεύεται με το συνολικό κλίμα της περιόδου.¹⁹ Στο σημείο αυτό και για να μπορέσουμε να εξάγουμε ορισμένα συμπεράσματα για το θέμα που μελετάμε, πρέπει να δούμε και την πορεία ανάπτυξης των οικονομικών θεμάτων έξω από τον ακαδημαϊκό κόσμο.

ii. Η δημοσιονομική συζήτηση

Εισαγωγικά πρέπει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα ως νέο κράτος γνωρίζει πολύ ρευστά όρια μεταξύ αφενός ακαδημαϊκού κόσμου και Πανεπιστημίου και αφετέρου πολιτικής ζωής. Ή για να είμαστε ακριβείς θα έπρεπε να εντάξουμε στη ρευστότητα αυτή κυρίως θέσεις όπως τη διοίκηση του Κράτους, των Τραπεζών, τον επιχειρηματικό κόσμο και τη δημοσιογραφία. Οι «διανοούμενοι» της εποχής ήταν κατά βάση ετερόχθονες, νέοι κάτοικοι που ήρθαν δηλαδή στο ελληνικό κράτος μετά την ανακήρυξη του ως ανεξάρτητου, και οι οποίοι κλήθηκαν να καλύψουν διάφορες θέσεις που έπρεπε να δημιουργηθούν για τις νέες ανάγκες, παρόλο το γεγονός ότι ο Όθωνας είχε και δικούς του ακόλουθους, κατά τη περίοδο μέχρι το 1844²⁰ (περίοδος που έμεινε γνωστή ως «Βαυαροκρατία»)²¹

18. E.J Hobsbawm, *ό.π.*, σ 398.

19. E. Κουντούρης, *ό.π.*, σ 57.

20. Ενδεικτικά γράφει ο Μάουρερ για τους Φαναριώτες: « (...) στο μορφωτικό επίπεδο που βρίσκεται η σημερινή Ελλάδα, οι άνθρωποι αυτοί ήσαν οι μόνοι ικανοί να αναλάβουν υπεύθυνες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό, και συνεπώς για πολύ καιρό ακόμη καμιά κυβέρνηση δεν θα μπορεί να σταθεί στα πόδια της χωρίς τη συμβολή τους.», Βλ. Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό και εκκλησιαστικό από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία έως την 31 Ιουλίου 1834*, Εκδόσεις Αφων Τολίδη, Αθήνα 1976, σ. 418.

21. «Η παρουσία των λογίων στην Ελλάδα ικανοποιούσε δυο ομάδες αναγκών. Στην πρώτη προείχε η εξυπηρέτηση του Αγώνα, είτε με την άμεση συμμετοχή- (...) είτε και έξω από το πεδίο της μάχης: η

Ήδη από τα χρόνια της ελληνικής επανάστασης εμφανίζεται στα διάφορα κείμενα, το ζήτημα της οικονομίας υπό την έννοια που έχει διαμορφωθεί στην Ευρώπη. Η διοικητική οργάνωση των Προσωρινών Διοικήσεων πορεύεται παράλληλα με την υπέρβαση της συζήτησης της οικονομίας των άμεσων αναγκών και την είσοδο σε νεωτερικά πεδία. Συγκεκριμένα διαβάζουμε στο Σύνταγμα της Επιδαύρου το 1822 :

*Το Βουλευτικόν Σώμα, εξεργαζόμενον, εγκρίνει εις την αρχήν εκάστου έτους τον υποθετικόν λογαριασμόν των προσόδων και των εξόδων, ο οποίος καθυποβάλλεται εις την επίκρισιν του από τον Εκτελεστικό Σώμα, εις δε το τέλος του έτους επιθεωρεί τον καθολικόν λογαριασμόν των προσόδων και εξόδων.*²²

Στο δεύτερο Σύνταγμα του Άργους προστίθεται επιπλέον ότι «οι καθολικοί λογαριασμοί προσόδων εξόδων καταστρώνονται από τον Υπουργό Οικονομίας» ενώ στο Πολιτικό Σύνταγμα της Τροιζήνης αναφέρεται ότι το Βουλευτικό «θεωρεί κατ' έτος λεπτομερώς τους λογαριασμούς των προσόδων και των εξόδων του παρελθόντος έτους και τα χρέη της επικράτειας» και επιπλέον επιβάλλεται και για πρώτη φορά η δημοσίευση τους. Την επαναστατική περίοδο, και με βάση τα στοιχεία που έχουμε από τον Υποθετικό λογαριασμό εσόδων και εξόδων του 1823 καθώς και τις εκθέσεις που κατατέθηκαν το 1827 στην Τροιζήνα και το 1829 στο Άργος, υπήρχε μεγάλη διαφορά εσόδων – εξόδων υπέρ των τελευταίων. Συνέπεια αυτού του γεγονότος είναι η πρώτη δανειοδότηση της Ελλάδος. Τα δάνεια αυτά²³ τα συνάπτει η ελληνική διοίκηση, υποθηκεύοντας τις «εθνικές γαίες». Προφανής προϋπόθεση των δανείων αυτών είναι η αναγνώριση του ελληνικού κράτους ως νομικού προσώπου που θα έχει την ευθύνη αποπληρωμής των δανείων, σύμφωνα με τη σύγχρονη της εποχής πολιτική θεωρία. Η αναφορά στα πρώτα δάνεια ακολουθεί την ανάλυση του Ε. Πρόντζα που στο κείμενό του *Γένεση και συγκρότηση του Οικονομικού εθνικού*

σύζευξη σπάθης και γραφίδος ενθαρρύνθηκε από νωρίς, με την πρόωπη αναγνώριση της σημασίας του τύπου και, ακόμη περισσότερο, τη μέριμνα για την οργάνωση της παιδείας . (...) Η άλλη ομάδα αναγκών συνδεόταν με τις πρώτες προσπάθειες για τη συγκρότηση μιας κεντρικής εξουσίας, ενός στοιχειώδους κρατικού μηχανισμού και μια στοιχειώδους γραφειοκρατίας». Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα(1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 49

22. Κώστας Μαυριάς- Παντελής Αντώνης, *Συνταγματικά κείμενα*, Αν. Ν Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 2007, σ. 28.

23. Βλ. Ανδρέας Ανδρεάδης , *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Μέρος Α΄, *Τα δάνεια της Ανεξαρτησίας (1824-1825), το Δημόσιο Χρέος επί της Βαυαρικής δυναστείας*, Εστία, Αθήνα 1904. Το πρώτο συνάπτεται το 1824 και ανέρχεται σε 800.000 στερλίνες, από τις οποίες θα δοθούν στην ελληνική διοίκηση (μετά από αφαίρεση τόκων , προμηθειών κτλ) οι 308.000. Το δεύτερο δόθηκε το 1825 και ανέρχεται σε 2.000.000 στερλίνες από τις οποίες θα δοθούν τελικά οι 816.000.

χώρου²⁴ αναγνωρίζει τη διαδικασία αυτή της συγκρότησης σε τρία στάδια, από τα οποία το πρώτο αφορά «τη σταδιακή εμφάνιση της οικονομίας του δημόσιου χώρου στα εδάφη της επαναστατικής περιόδου με το νέο θεσμικό πλαίσιο που προωθείται και τη νομιμοποιητική αναγνώριση του δια του «δημόσιου» δανεισμού».

Γενικά αναγνωρίζεται, ήδη από τα χρόνια αυτά, ότι κάθε μεταβίβαση πόρων ανάμεσα στα άτομα και την «κοινωνία» είτε ως εθελούσια είτε ως αναγκαστική παροχή, είτε ως νόμιμη (φορολογία) είτε ως παράνομη (ληστεία), καταλαμβάνουν καίρια θέση στη δημοσιονομική ανάλυση της χώρας και ενισχύουν τα βήματα της οικονομίας του δημόσιου χώρου. Η μεταβίβαση από την εμπειρική διαχείριση των εσόδων είτε με τη μορφή των φόρων είτε των δανείων στην πολιτικά ρυθμισμένη σχέση μεταξύ κοινωνικής δικαιοσύνης και οικονομικής αποτελεσματικότητας της οικονομίας του δημόσιου χώρου συνιστά σε αυτό το στάδιο την απαρχή της μέριμνας για «δημοσιονομική διαχείριση».

Με την αποβίβαση του Όθωνα στο Ναύπλιο, ήδη από την πρώτη μέρα διορίζει το υπουργικό συμβούλιο, στο οποίο Γραμματέας επί των Οικονομικών τελεί ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Η πρώτη αυτή κυβέρνηση επί Όθωνα, χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του αγγλικού κόμματος. Με το διάταγμα που εκδίδεται στις 3 Απριλίου και δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στα ελληνικά και στα γερμανικά στις 13 Απριλίου, αναγνωρίζονται οι συγκεκριμένες αρμοδιότητες του Γραμματέα της Επικρατείας επί των Οικονομικών.²⁵ Με βάση το διάταγμα αυτό εντάσσονται στις αρμοδιότητες του Γραμματέα της Επικρατείας επί των Οικονομικών δραστηριότητες και ευθύνες, που το 1833 μοιάζουν ακόμη αδιαμόρφωτες.

Παρόλα αυτά, το συγκεκριμένο διάταγμα αποτελεί ένδειξη, όπως και όλα τα αντίστοιχα νομοθετήματα, των συγκρούσεων που ενυπάρχουν στην υπό διαμόρφωση ελληνική κοινωνία. Η εκποίηση επιτρέπεται «δια τα αληθή συμφέροντα του Κράτους και δια την γενικήν ευδαιμονίαν», η παραχώρηση των κτημάτων μόνο «καθόσον συγχωρούνται από τους νόμους» και αν «εκ τούτου προκύπτει μεγαλύτερον όφελον, ή αν η πρόοδος της καλλιέργειας του τόπου ήθελε το απαιτήσει», η χρήση των αμπελώνων πρέπει να επιδιώκει τη βελτίωση της τιμής των προϊόντων, τα μεταλλεία και οι αλυκές πρέπει να «αυξήσουν» το εισόδημα που εισφέρουν στο κράτος, η επιδίωξη σύνταξης φορονομικού συστήματος, μέσω του οποίου πραγματοποιείται

24. Ευάγγελος Πρόντζας, *ό.π.*, σ. 45.

25. Ο Γραμματέας της Επικρατείας επί των Οικονομικών θα μετονομαστεί αργότερα Υπουργός Οικονομικών.

«ίση διανομή», καθώς και η σύνταξη «οικονομικού λογαριασμού» αποτελούν σπέρματα νεωτερικών ιδεών. Το ελληνικό κράτος επιδιώκει την «πρόοδο» η οποία όμως εμφανίζεται πλέον ποσοτικοποιημένη ως αύξηση ενώ παράλληλα διατηρεί οθωμανικά δικαιώματα και το οθωμανικό φορολογικό σύστημα.

Το 1835 ο Μάουρερ²⁶ γράφει στο βιβλίο του *Ο ελληνικός Λαός: Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία έως την 31 Ιουλίου 1835* για τα πρώτα χρόνια του Όθωνα στην Ελλάδα : «Σχετικά με την οικονομική διοίκηση του Κράτους δεν έγινε τίποτα καινούργιο, εκτός από την ίδρυση ενός Ελεγκτικού Συνεδρίου και από την έκδοση ενός διατάγματος περί του οργανισμού των ταμείων του Κράτους». Το Ελεγκτικό Συνέδριο, όπως επεξηγεί, ήταν ανεξάρτητο από τα Υπουργεία, αποτελούσε την ανώτατη ελεγκτική αρχή της διοίκησης και το Ανώτατο δικαστήριο για την οικονομική διαχείριση του Κράτους. Ο Μάουρερ συνεχίζει την μελέτη της οικονομικής διοίκησης, γράφοντας :

Όλη γενικά η οικονομική οργάνωση έμεινε ελαττωματική, έτσι που όχι μονάχα καμιά οικονομική πράξη δεν μπορεί να ελεγχθεί, αλλ' ούτε και ο προϋπολογισμός να καταστρωθεί! Ο πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου κ. Ρενύ, μετά από πολλούς κόπους, κατόρθωσε να συντάξει ένα προϋπολογισμό, αλλά μόνον κατά προσέγγιση, γιατί ακριβή στοιχεία δεν υπήρχαν. Και τα πράγματι έμειναν εκεί! Βλέπουμε λοιπόν ότι σε όλους τους τομείς της Διοίκησης, το οικονομικό σύστημα χωλαίνει. Κι' αν τα οικονομικά της Ελλάδος βρίσκονται, παρόλο αυτά, σε καλή κατάσταση αυτό οφείλεται στις μεγάλες μας οικονομίες. Αλλά ως τότε θα μπορούν οι οικονομίες αυτές να συγκρατούν την κατάσταση;²⁷

Αυτός είναι ο προβληματισμός του Μάουρερ μετά την αποχώρησή του από την Ελλάδα. Εκείνος θεωρούσε ότι χρειαζόνταν μέτρα για τον οικονομικό τομέα, τα οποία απαιτούσαν να αναλάβει κάποιος οικονομολόγος ως αρμόδιος. Τελικά δίνεται από τον Άρμανσπεργκ εντολή στον Ρενύ που είχε αναλάβει τη θέση του προέδρου του Ειδικού Συνεδρίου να μελετήσει τα διάφορα θέματα, χωρίς όμως συνέχεια καθώς μόνο το διάταγμα για τον οργανισμό των δημοσίων ταμείων θα δημοσιευτεί. Το

26. Ο Γκέοργκ Μάουρερ (Georg Ludwig von Maurer) ήταν πρώην υπουργός δικαιοσύνης στη Βαυαρία, καθηγητής της Νομικής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και μέλος της ακαδημίας Επιστημών της ίδιας πόλης. Είχε την ευθύνη επί των θεμάτων δικαιοσύνης , εκκλησίας και παιδείας. Στο Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος: Θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 312.

27. Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό και εκκλησιαστικό από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία έως την 31 Ιουλίου 1834*, ό.π., σ. 604.

διάταγμα αυτό —αξίζει να σημειωθεί— θα αποτελέσει και τη βάση για την ψήφιση νόμου για το λογιστικό σύστημα του κράτους αρκετά χρόνια αργότερα, το 1852.²⁸

Αν μελετήσουμε συνολικά την πορεία της δημοσιονομικής πολιτικής τον 19^ο αιώνα, θα πρέπει να υιοθετήσουμε την περιοδολόγηση του Ε. Πρόντζα.²⁹ Σύμφωνα με αυτή διακρίνονται τρεις περίοδοι με κριτήριο τις αλλαγές που πραγματοποιούνται, από τις οποίες οι δυο αφορούν το 19^ο αιώνα. Αυτές είναι 1834- 1851 και 1852-1913.³⁰ Η πρώτη περίοδος αρχίζει με το διάταγμα της 6/18 Μαρτίου και τελειώνει με το νόμο ΣΙΒ' Περί Δημοσίου Λογιστικού του κράτους, τον οποίο αναφέραμε ήδη, ενώ η δεύτερη θα ολοκληρωθεί με νόμο του 1918 που συμπληρώνει το νόμο ΣΙΒ. Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, συνολικά οι διατάξεις για την κατάρτιση, την ψήφιση και την εκτέλεση του προϋπολογισμού δεν τηρήθηκαν ενώ ποτέ δεν ψήφισε η Βουλή για την καλή ή κακή διαχείριση των δημόσιων εσόδων και δαπανών. Μέχρι το 1852, ωστόσο, αν και το πολιτικό σύστημα διαμορφώνει ένα περιβάλλον στο οποίο η ορθολογική δημοσιονομική διαδικασία δυσκολεύεται να ριζώσει, έχουν τεθεί οι βάσεις για την πορεία της δημόσιας οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα έχει συσταθεί Γενικό Επιμελητήριο της Οικονομικής Διαχειρίσεως (1838), Γενικό Λογιστήριο (1842) και Υπουργείο Οικονομικών (1852).

Η διαμόρφωση της οικονομίας περνάει από μια σειρά διαδικασίες που την «εκσυγχρονίζουν» κατά τον όρο που χρησιμοποιήθηκε συστηματικά για να περιγράψει τη διαδικασία «εξευρωπαϊσμού».³¹ τη διαδικασία δηλαδή που η γραφειοκρατία του νεωτερικού κράτους, το φορολογικό σύστημα, ο τυπικός νόμος και οι κωδικοποιήσεις βρήκαν εφαρμογή και ρίζωσαν στον ελληνικό χώρο. Μια διαδικασία που θέλει τις τοπικές αγορές να υπάγονται στην εθνική αγορά και τις τοπικές και αποσπασμένες οικονομίες να ενοποιηθούν συγκροτώντας την κεντρική εθνική οικονομία. Τελικά είναι όψεις της ίδιας πορείας εκείνη που αναγκάζει την ηθική φιλοσοφία να απεκδυθεί το ρόλο της και να μετασχηματιστεί σε πολιτική οικονομία και εκείνη που διαμορφώνει την τοπική κοινωνία ώστε να υπαχθεί στην εθνική. Τα πρώτα βήματα της συναντιούνται ήδη μέσα στην Επανάσταση, χωρίς

28. Νόμος ΣΙΒ' « Περί Δημοσίου Λογιστικού του κράτους» που ψηφίσθηκε την 1 Οκτώβρη 1852.

29. Ε. Πρόντζας, *ό.π.*, σ. 45.

30. Η τρίτη περίοδος αφορά το διάστημα 1919-1939.

31. Δεν θα αναλυθεί εδώ περαιτέρω η σχέση «εθνικού»- «ευρωπαϊκού». Βλ Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 163 επ.

όμως να μπορούμε να διακρίνουμε παραγωγή οικονομικής θεωρίας³² μέχρι και το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Ανακεφαλαιωτικά προς ό,τι έχει αναπτυχθεί, φαίνεται ότι η διαδικασία θεσμικής ανασυγκρότησης με βάση τα νέα πρότυπα και τις απαιτήσεις δεν επιτυγχάνεται τη πρώτη περίοδο του νέου κράτους. Αυτό που περιγράψαμε παραπάνω ως ταμειευτική λογική της οικονομίας, ισχύει σίγουρα μέχρι και το δεύτερο μισό του αιώνα, όταν μια σειρά οικονομικών αλλαγών σε εθνικό αλλά και σε διεθνές επίπεδο, θα αναγκάσουν σε δικαϊκή και θεσμική αποτύπωση του «εκσυγχρονισμού».

iii. Θεσμοί γεωργικής πολιτικής

Σε σχέση με τα παραπάνω, θα πρέπει να επανέλθουμε στο θέμα της υποθήκης. Και αυτό όχι για να μελετήσουμε ακόμη την ειδική ρύθμισή της, αλλά να δούμε τη διαμόρφωση των θεσμών που μπορούσαν και σε κάποιες περιπτώσεις ανέδειξαν την ανάγκη να ρυθμιστεί (υπό διαφορετικές προτάσεις) η υποθήκη. Είναι ακριβώς η ειδική αρμοδιότητα υπό την γραφειοκρατική οργάνωση που θα καθιστούσε προφανείς ρυθμίσεις, όπως εκείνη της υποθήκης. Για αυτό και εδώ θα δούμε τους θεσμούς γεωργικής πολιτικής, οι οποίοι διαμορφώθηκαν ώστε να συμβάλουν στην επίλυση των αγροτικών προβλημάτων. Αυτοί επισήμαναν σε ορισμένες περιπτώσεις την ανάγκη να διαμορφωθεί πλαίσιο ασφάλειας για την εξασφάλιση του δανεισμού των αγροτών αλλά και για την εξάπλωση της αγροτικής πίστης. Ωστόσο στον ελληνικό χώρο, η οργάνωση της πολιτικής με βάση την οικονομική αποτελεσματικότητα δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα.

Ειδικότερα το 1834 ιδρύεται στο ελληνικό κράτος Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας, στην υπηρεσία του Υπουργείου Εσωτερικών με πολλές αρμοδιότητες μεταξύ των οποίων: τη χωρογραφία, τοπογραφία και γαιωδαισία του Ελληνικού Βασιλείου, με τελικό στόχο τη σχεδίαση χάρτη ακριβείας, τη γενική απογραφή του πληθυσμού και των ζώων κάθε κατηγορίας, τη σύνταξη κτηματολογίου, την καταγραφή μεταλλείων και αρχαιοτήτων, τη μελέτη της πιστωτικής κατάστασης και της τοκογλυφίας, την επεξεργασία προτάσεων για τη γεωργία, το εμπόριο, τη βιομηχανία, τη χάραξη οδικού δικτύου, τη μετεγκατάσταση ή και ίδρυση οικισμών.³³

32. «Οικονομική θεωρία είναι ο τρόπος που μια κοινωνία στοχάζεται και εννοεί τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που διέπουν τη συγκρότησή της», Βλ. Ε. Κουντούρης *ό.π.*, σ. 29.

33. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. 18, 22.05.1834.

Το γραφείο αυτό ξεκίνησε με προσωπικό επτά ατόμων μεταξύ των οποίων οι Eichthal και Roujoux, σαινσιμονιστές που είχαν αποτύχει να εφαρμόσουν τις ιδέες τους στη Γαλλία. Ο Eichthal γράφει για την ίδρυση του γραφείου αυτού: «Από σχέδιον εις σχέδιον, από διάβημα εις διάβημα, κατόρθωσα να επιτύχω την συγκρότηση είδους γραφείου πολιτικής οικονομίας».³⁴ Για τον Μάουρερ το γραφείο αυτό ήταν «χαρακτηριστικό όλων των προηγμένων κρατών».

Παρά τον αρχικό ενθουσιασμό με τον οποίο ξεκίνησε, το γραφείο αυτό δεν κατάφερε να φέρει αποτελέσματα σε κανέναν από τους παραπάνω τομείς. Το γραφείο αυτό τελικά δεν συνέβαλε ούτε στις εργασίες εποικισμού, που ήταν ένα από τα σχέδια είχαν τεθεί, και έγινε προσπάθεια να υλοποιηθούν. Τελικά το 1849 καταργήθηκε αφού ήδη είχε υποβιβαστεί αρκετά. Αντίστοιχο γραφείο θα ξαναϊδρυθεί το 1859, για να ξανακαταργηθεί το 1865, όταν πλέον ξεκίνησε η συζήτηση για ίδρυση Υπουργείου γεωργίας.

Πέρα από το ζήτημα του Υπουργείου το 1852 δημοσιεύεται διάταγμα³⁵ σύμφωνα με το οποίο σε κάθε νομαρχία συγκροτείται Γεωργικό συμβούλιο, με τη συμμετοχή του Δημάρχου και του προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου του δήμου – πρωτεύουσας κάθε νομού καθώς και του γιατρού του νομού, ενώ θα διορίζονταν μέλη και από τον Υπουργό. Τα μέλη αυτή ήταν κατά κύριο λόγο σημαντικοί κτηματίες. Σκοπός τους ήταν η παροχή συμβουλών προς την Κυβέρνηση «περί των αφορώντων το συμφέρον της γεωργίας. καταδεικνύουσι τας αιτίας τα εμποδίζουσας τη πρόοδον της, καθώς και τα προς άρσιν αυτών μέσα, και φωτίζουν αυτήνδια της πείρας και των γνώσεων των περί την εκπλήρωσιν των καθηκόντων της».

Τα Γεωργικά συμβούλια κατέθεταν έγγραφα στο Υπουργείο που αφορούσαν τα ίδια ζητήματα (φορολογία, διανομή γαιών, γεωργική πίστη, γεωργική εκπαίδευση και τεχνολογία), τα οποία προβλήματα, όμως, κατά κύριο λόγο μένουν άλυτα. Αυτός φαίνεται να είναι ένας από τους λόγους, για τους οποίους τα συμβούλια αυτά περιέπεσαν σε αδράνεια σύντομα.

34. G. Eichthal, *Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821*, Αθήνα 1974, σ. 41.

35. 23 Αυγούστου 1852, ΦΕΚ 36/29.8.1852.

2.Το δίκαιο ως νόμος

Η πορεία αυτονομίησης της οικονομίας από τις άμεσες βιωμένες σχέσεις και η συγκρότηση της πολιτικής οικονομίας, ακολουθείται από αντίστοιχες διεργασίες στη σφαίρα του νόμου. Η πορεία λοιπόν συγκρότησης νεωτερικού κράτους προχωρά παράλληλα με τη υλοποίηση της θεσμικής του αποτύπωσης. Η διαμόρφωση εθνικής δημόσιας οικονομίας, που τα πρώτα βήματά της τα βλέπουμε ήδη στο δημόσιο δανεισμό της Επανάστασης, αναγκάζει σε συγκρότηση πολιτειακών νόμων, που θα αναγνωρίζουν τις στιγμές διάκρισης και ενότητας δημοσίου-ιδιωτικού. Έτσι ο λόγος του μονάρχη αποτελεί το νόμο τα πρώτα χρόνια μετά την έλευση του Όθωνα και της Αντιβασιλείας, διαμορφώνεται όμως και η σημασία του τυπικού νόμου για τις ιδιωτικές σχέσεις. Η διαμόρφωση του τυπικού νόμου απαντά στην ανάγκη για ασφάλεια δικαίου, που οι νεωτερικές οικονομικές σχέσεις επιβάλλουν. Η ρύθμιση των τελευταίων δεν μπορεί παρά να είναι γενική και αφηρημένη, να καταργεί τα προνόμια και να προωθεί τη σύμβαση σε πρότυπο διαμόρφωσης των ιδιωτικών σχέσεων.

ι. Η Νομική επιστήμη

Η καθυστέρηση αυτοφυσούς οικονομικής σκέψης και πρακτικής στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος ακολουθείται από την αντίστοιχη έλλειψη αυτοφυσούς νομικής επιστήμης, ικανής να διαγνώσει τα προβλήματα και να κατευθύνει την επίλυσή τους. Η νομική σχολή είναι μια από τις πρώτες που ιδρύονται στο Οθώνιο Πανεπιστήμιο, χωρίς όμως να ακολουθήσει την ίδρυση της εκτεταμένη θεωρητική συζήτηση για το δίκαιο στον ελληνικό χώρο. Στο σημείο αυτό πρέπει να μελετήσουμε τόσο την νομική επιστήμη και το δίκαιο που εφαρμόζεται όσο και τους εφαρμοστές του.

Η νομική επιστήμη στο νέο ελληνικό κράτος –στο περιορισμένο εύρος της– αναπτύχθηκε γύρω από τα ερωτήματα: Ποιο είναι το δίκαιο που θα ρυθμίζει τις σχέσεις των ιδιωτών; Ποια η σχέση εθίμου με το νόμο; Θα ακολουθηθούν ως πρότυπο οι νομοθεσίες των ευρωπαϊκών κρατών; Ή γεφυρώνοντας το χάσμα με το ιστορικό παρελθόν θα θεμελιωνόταν στο βυζαντινό δίκαιο; και αν θεωρηθεί ότι ισχύουν βυζαντινοί κανόνες ποιοι είναι αυτοί; Εκείνοι του Αρμενόπουλου, που εφαρμόζονταν όταν έγινε η πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας ή εκείνοι που ίσχυαν από την εποχή των κωδικοποιήσεων του Ιουστινιανού;³⁶

36. Παπαδάτου Δάφνη, «Το όραμα θεμελίωσης μια αυτόφωτης νεοελληνικής νομικής επιστήμης», στο Π. Πετρίδης, Ευ. Πρόντζας (επιμ.), *Δίκαιο, ιστορία και θεσμοί*, ό.π., σ. 21.

Αρχικά λοιπόν, στα πρώτα χρόνια μετά την ανακήρυξη της Ελλάδας σε κράτος, η νομική επιστήμη στράφηκε γύρω από κάποια ερωτήματα ανάλογα και της διαμόρφωσης του δικαίου στην Δυτική Ευρώπη. Καθώς οι περισσότεροι νομομαθείς είχαν σπουδάσει στη Γαλλία, τα πρώτα νομικά κείμενα στον ελληνικό χώρο ήταν Γαλλικής προέλευσης ή τουλάχιστον γαλλικής επιρροής. Για παράδειγμα αξίζει να αναφερθεί η ρητή υιοθέτηση του γαλλικού εμπορικού κώδικα από τα χρόνια της επανάστασης (με το άρθρο 98 του Συντάγματος της Επιδάυρου το 1822) καθώς και τα πρώτα Συντάγματα που υιοθετηθήκαν στα ίδια χρόνια, τα οποία διαπνέονταν από έντονο φιλελεύθερο χαρακτήρα. Ωστόσο, η καθιέρωση της μοναρχίας στην Ελλάδα, αρχικά με τον Καποδίστρια και στη συνέχεια με την έλευση του Όθωνα και της Αντιβασιλείας, συνεπάγεται την στροφή και στην γερμανικής προέλευσης ιστορική σχολή του δικαίου.

Η γαλλική σχολή μπορεί να θεωρηθεί ότι συμπίπτει με τη σχολή του Φυσικού Δικαίου. Η σχολή αυτή επεξεργάστηκε ορθολογικά τις προερχόμενες από το Ρωμαϊκό δίκαιο αρχές, χωρίς να αναγνωρίζει ρόλο υπεροχής σε αυτές και προετοίμασε το έδαφος για τις κωδικοποιήσεις του δικαίου.³⁷ Παράλληλα η σχολή του Φυσικού Δικαίου διαμόρφωσε ένα πλαίσιο απόλυτων, αιώνιων και πανανθρώπινων κανόνων, που λειτούργησε αξιολογικά για κάθε δίκαιο.

Η ιστορική σχολή του δικαίου, αντίθετα, θεωρείται ως αντίδραση στη σχολή του Φυσικού Δικαίου, η οποία συνδέθηκε με τη Γαλλική Επανάσταση, και ιδρυτής της θεωρείται ο Σαβινύ, καθηγητής του Μάουρερ. Η Σχολή αυτή έδινε ιδιαίτερη σημασία στο έθιμο ως πηγή του δικαίου, καθώς το θεωρούσε ως πηγή της λαϊκής συνείδησης. Σύμφωνα με τον Δ. Γκόφα³⁸ η διδασκαλία του Σαβινύ συνδέεται τόσο με τον ρομαντισμό όσο και με τον κλασικισμό. Με τον ρομαντισμό ως προς το ότι δεν υπάρχουν κανόνες αιώνιοι και παγκόσμιου χαρακτήρα, που να πηγάζουν από την ανθρώπινη φύση. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή το δίκαιο αποτελεί την έκφραση της ατομικότητας του λαού. Με τον κλασικισμό συνδέεται το αυξημένο ενδιαφέρον της διδασκαλίας αυτής για την ιστορική εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Μέσα στις πρόσθετες δυσκολίες της συγκρότησης ενός νεωτερικού κράτους μέσω της διάλυσης μιας αυτοκρατορίας, εμφανίζονται και οι πρώτες αντιφατικές προσπάθειες για συγκρότηση νομικής επιστήμης και νεωτερικών κανόνων στο Ελληνικό κράτος. Η σύγκρουση γαλλικής σχολής και του φυσικού δικαίου με την

37. Δημήτριος Χ. Γκόφας, *Ιστορία του Ρωμαϊκού δικαίου, I-III*, Αν. Ν Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 1985, σ. 186.

38. Δ. Χ. Γκόφας, *ό.π.*, σ. 187.

ιστορική σχολή θα εμφανιστεί στον ελλαδικό χώρο καθυστερημένα και για αυτό μόνο ως συζήτηση περί της μορφής του νόμου.

Πιο συγκεκριμένα λοιπόν Γράφει ο Μάουρερ στο βιβλίο *Ο Ελληνικός Λαός*:

Από τον 18ο κιόλας αιώνα πολλοί νέοι είχαν αρχίσει να φοιτούν σε ξένα πανεπιστήμια. (...)Κι όμως η τάση αυτή μόνο πρόσθετες δυσκολίες δημιούργησε στη σημερινή κατάσταση. Γιατί οι περισσότεροι νέοι, από τα πρώτα κι όλας χρόνια , προτιμούσαν να πηγαίνουν στην Γαλλία κι ιδιαίτερα – καθώς του ηλέκτριζε η προσωπικότητα του Κοραή – στο Παρίσι. Εκεί λοιπόν έβλεπαν ότι το πιο απλό πράγμα είναι η αλλαγή κυβερνήσεως και άρχιζαν να εξοικειώνονται με τις επαναστατικές αντιλήψεις. Κι' αντί να κάτσουν να μάθουν κάτι ωφέλιμο, ώστε να το διδάξουν αργότερα και στην πατρίδα τους ήνα το εφαρμόσουν για την καλυτέρευση της ατομικής τους ζωής, ασχολούνταν όλη μέρα με θεωρίες περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων, περί αντιστάσεως κατά της εξουσίας, περί συνταγμάτων και άλλα παρόμοια.³⁹

Φαίνεται στο παραπάνω κείμενο ότι ο Μάουρερ, το κείμενο του οποίου *Ο Ελληνικός Λαός* είναι ιδιαίτερα βοηθητικό σε μια μελέτη σχετικά με το δίκαιο, ήταν εχθρικός απέναντι σε κάθε φιλελεύθερη ιδέα. Ο τελευταίος ήταν καθηγητής γαλλικού και γερμανικού δικαίου και υποστηρικτής της μοναρχίας. Παρόλα αυτά και γνωρίζοντας ότι υπήρξε μαθητής του Σαβινύ και υποστηρικτής της ιστορικής σχολής του δικαίου, η εργασία του στο νέο ελληνικό κράτος μας επιτρέπει να υιοθετήσουμε την θέση της Ελευθερίας Ζέη, ότι «φαίνεται να βρίσκεται στο μεταίχμιο μιας γαλλικής και μιας γερμανικής σχολής».⁴⁰ Αυτό μπορούμε να το εξηγήσουμε αν μελετήσουμε προσεκτικά το βιβλίο του. Θα σταθούμε σε δύο σημεία συγκεκριμένα.

Ο Μάουρερ, αφενός, είναι πιστός ακόλουθος της μοναρχίας και σε καμία περίπτωση δεν επηρεάζεται από τις ιδέες του Διαφωτισμού, που διαδίδονται και στον ελληνικό χώρο, όπως αποδεικνύεται και από το παραπάνω απόσπασμα. Ωστόσο ο Μάουρερ αναγνωρίζει και την ανάγκη να διαμορφωθεί ένα κράτος συγκεντρωτικό, που θα μπορέσει να ενσωματώσει τους κατοίκους του ως υπηκόους. Για αυτό το λόγο αναγκάζεται να δεχτεί την ισοτιμία εθίμου και γραπτού νόμου. Η επιλογή αυτή συμπορεύεται με την γερμανική αντίληψη, την οποία δεν εγκαταλείπει, για τη σημασία του εθίμου και την κοινή ιστορική μήτρα του ελληνικού και του γερμανικού

39. Γ.Λ. Μάουρερ, *ό.π.*, σ. 419.

40. Ζέη Ελευθερία, «Κυρίαρχες προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19ο αιώνα (1835-1897): Η πολλαπλότητα των μαρτυριών», στο Κιτρομηλίδης Πασχάλης - Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 153.

δικαίου των Πανδεκτών από το ρωμαϊκό δίκαιο. Σύμφωνα με την Ζέη «συγκερασμός των δυο αντιλήψεων οργάνωσης του εθιμικού κόσμου, της γαλλικής και της γερμανικής, αποτελεί το Σχέδιον νόμου περί πολιτείας και διοικήσεως των δήμων»,⁴¹ το οποίο επικυρώνεται τελικά από την Αντιβασιλεία ως Νόμος περί συστάσεως των Δήμων το 1834.

Αφετέρου πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η αναγνώριση των γαλλικών επιδράσεων δεν σημαίνει και αποδοχή των αρχών του φυσικού δικαίου, οι οποίες απορρίπτονται αμέσως, όπως φαίνεται και στο παραπάνω απόσπασμα. Ο Μάουρερ είναι υποστηρικτής της μοναρχίας και θα στηρίζει τον Όθωνα και μετά την αποχώρηση του από την Ελλάδα. Σε καμία περίπτωση δεν αμφιταλαντεύεται ως προς την υποστήριξη της σχολής του φυσικού δικαίου. Η αποδοχή των επιρροών του γαλλικού δικαίου όχι μόνο από τον Μάουρερ αλλά και από του ρωμαϊστές συνολικά, συνδέεται με την ανάγκη να μην υπάρχουν συγκρούσεις με τα ιδιωτικά συμφέροντα που έχουν διαμορφωθεί στα πλαίσια του γαλλικού νόμου (ειδικά της εμπορικής κωδικοποίησης). Το δίκαιο όμως αυτό αποκόπτεται από την φιλελεύθερη προέλευση του.

Ο Μάουρερ παραδέχεται, ειδικότερα την ύπαρξη της γαλλικής νομοθεσίας μέσα στο νέο κράτος, γράφοντας:

Στην Ελλάδα, η τελευταία πεντηκονταετία χαρακτηρίζεται από μια τάση για αφομοίωση της γαλλικής κουλτούρας και των γαλλικών θεσμών. Όλη η πληθώρα των νόμων και διαταγμάτων που εκδόθηκαν από τον απελευθερωτικό Αγώνα και μετά, μέχρι κι εκείνοι ακόμα που θεσπίστηκαν επί Καποδίστρια, έχουν έκδηλη τη γαλλική νοοτροπία.

*Αφού λοιπόν κι εγώ βρήκα χαραγμένη αυτή τη κατεύθυνση ήμουν υποχρεωμένος να στηρίζω όλη τη νομοθεσία πάνω σε αυτή τη βάση, εφόσον ήθελα να χτίσω πάνω σε γερά θεμέλια.*⁴²

Η παραπάνω παραδοχή του Μάουρερ —πρέπει να σημειωθεί— ακολουθείται από την επισήμανση ότι τα ελληνικά ήθη και έθιμα διαφέρουν από τα γαλλικά και ότι απεναντίας ταιριάζουν με τα παλαιογερμανικά. Από αυτές τις παρατηρήσεις θα δικαιολογήσει την επιλογή του να διαμορφώσει κώδικες που ακολουθούν την τυποποίηση του γαλλικού προτύπου αλλά τις ρυθμίσεις του γερμανικού. Σύμφωνα

41. Ε. Ζέη, *ό. π.*, σ. 155.

42. Γκ. Λ.. Μάουρερ, *ό. π.*, σ. 627.

δηλαδή με τη σκέψη του Μάουρερ για την ουσία του λαού, που πρέπει να καθοδηγεί το δίκαιό του, το ελληνικό έθνος πρέπει να στραφεί προς το παλαιογερμανικό δίκαιο. Αξίζει ωστόσο στο σημείο αυτό να αναφέρουμε και τον Gustav Geib, συνεργάτη της Αντιβασιλείας ως Συμβούλου στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, ο οποίος ήταν επίσης πιστός —ίσως θα μπορούσαμε να πούμε και περισσότερο από τον Μάουρερ— στην ιστορική σχολή του δικαίου και ο οποίος διαφωνεί με το ότι οι πηγές του ελληνικού δικαίου συνδέονται με το αρχαιογερμανικό δίκαιο.

Από τις πρώτες ενέργειες του Μάουρερ είναι η προσπάθεια να συγκεντρώσει πληροφορίες για τα τοπικά έθιμα και την εφαρμογή τους, της οποίας η σημασία είχε επισημανθεί από την περίοδο του Καποδίστρια. Το 1833 η Γραμματεία Δικαιοσύνης αποστέλλει προς του δημογέροντες και τους ειρηνοδίκες ερωτήσεις σχετικά με τις κατά τόπους συνήθειες στα αντικείμενα του κληρονομικού δικαίου, της προίκας, του οικογενειακού, και του εμπράγματος.⁴³ Τα έγγραφα αυτά, τα οποία αξιοποιεί ο ίδιος στο βιβλίο του *Ο Ελληνικός Λαός* αλλά και ο Gustav Geib στο βιβλίο του *Παρουσίαση της κατάστασης του Δικαίου στην Ελλάδα* αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για την κατάσταση του δικαίου στο νέο ελληνικό κράτος.

Η προσπάθεια αυτή, που ξεκινάει από την ιστορική σχολή του δικαίου και την μελέτη των εθίμων ως ουσία του λαού, χρησιμοποιείται από τον Μάουρερ και εργαλειακά ώστε να συγκεντρωποιήσει τις εξουσίες στο νέο κράτος. Το έθιμο αναγνωρίζεται και επίσημα το 1835, όταν δημοσιεύεται Διάταγμα,⁴⁴ το οποίο είχε επεξεργαστεί ο Μάουρερ πριν την ανάκλησή του από την Ελλάδα, το οποίο ορίζει ότι «Τα έθιμα όμως όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικά καθιέρωσαν, υπερισχύουν όπου επεκράτησαν». Η πρόβλεψη αυτή εκφράζει την αντίληψη, που υιοθετούν τόσο ο Μάουρερ όσο και ο Geib, ότι το δίκαιο δεν προέρχεται από την αυθαίρετη βούληση του νομοθέτη, αλλά πηγάζει αυθόρμητα από τη συλλογική βούληση του λαού και εκδηλώνεται αμέσως μεν ως έθιμο εμμέσως δε ως νόμος.

Η σχέση εθίμου – νόμου είναι από τα πιο σημαντικά ζητήματα τα οποία εμφανίζονται και στον ελληνικό χώρο στα πλαίσια της νομικής επιστήμης. Η συζήτηση αυτή εμφανίζεται στα δυτικά κράτη ως προέκταση της σύγκρουσης

43. Εγκύκλιος υπ' αριθμ 330/22-3-1833 « της επί της Δικαιοσύνης Γραμματείας (Χ. Κλονάρης), προς τους Επαρχιακούς Ειρηνοδίκας και Δημογέροντας της Επικράτειας και Εγκύκλιος υπ' αριθμ 1133/5-9-1833 « της επί της Δικαιοσύνης Γραμματείας (Χ. Κλονάρης) στο Γκίνης Δημήτριος, *Περίγραμμα της ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου* , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1966 σ. 324-326 και 342-345.

44. 23 Φεβρουαρίου 1835. Το Διάταγμα αυτό θα ισχύσει μέχρι και το 1946 , όταν θα εισαχθεί ο Αστικός Κώδικας.

ιστορικής και γαλλικής σχολής. Στην Ελλάδα όμως, η συζήτηση αυτή θα αποτελέσει τελικά την ουσία της αντιπαράθεσης, καθώς η επίδραση της σχολής του φυσικού δικαίου θα υποχωρήσει ήδη από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια και την αναγνώριση της μοναρχίας.

Το ζήτημα της σχέσης εθίμου – νόμου έρχεται στο προσκήνιο με ακόμη μεγαλύτερη ένταση μετά την αναχώρηση του Μάουρερ αλλά και του Geib, όταν εμφανίζεται η αντιπαράθεση γύρω από την κατάρτιση του Αστικού κώδικα. Η ανάγκη του τελευταίου, επισημαίνεται ήδη από τον Μάουρερ, ο οποίος όμως θα ασχοληθεί με την κατάρτιση τεσσάρων κωδίκων μεταξύ των οποίων δεν βρίσκεται ο Αστικός. Επρόκειτο για τον Ποινικό κώδικα, τον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, τον Οργανισμό δικαστηρίων και Συμβολαιογραφείων και την Πολιτική Δικονομία. Η διαμόρφωση Αστικού Κώδικα φέρνει στο προσκήνιο την αντιπαράθεση του εθίμου με το γραπτό νόμο, με το τελευταίο να κερδίζει έδαφος μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Κεντρικό πρόσωπο της συζήτησης αυτής είναι ο Παύλος Καλλιγάς,⁴⁵ ο οποίος στο έργο του *Περί εθίμων*, θα αναλύσει θεωρητικά τη σκοπιμότητα της τελικής υποταγής του «εθίμου» στο «νόμο». Ο Καλλιγάς όπως και ο Μάουρερ, είχε σπουδάσει στη Γερμανία και υπήρξε μαθητής του Σαβινύ. Σύμφωνα με τον γιό του Γιώργο Καλλιγά «παρά του ενδόξου τούτου νομοδιδασκάλου και μύστου της ρωμαϊκής νομοθεσίας εδιδάχθη διά της ιστορικής μελέτης οποίον το θετικό δίκαιον και αι αρχαί αυτού, τι εμάρανεν ο χρόνος και τι ακμαίον και θαλερόν υπολείπεται εκ της νομοθεσίας του αρχαίου πολιτισμού, ην έμελλε να διδάξη εν τη πατρίδι αυτού».⁴⁶

Ο Καλλιγάς προσπαθεί να διαχωρίσει το εθιμικό δίκαιο από τις βυζαντινές επιρροές του. Ο ίδιος θα προχωρήσει τη μελέτη των εθίμων στον ελληνικό χώρο, έχοντας απορρίψει πρώτα την εργασία του Μάουρερ.⁴⁷

Ο Maurer και ο Καλλιγάς φαίνεται να σφραγίζουν την αρχή μιας μακρόχρονης προσπάθειας για τη θεωρητική αλλά και πολιτική ενσωμάτωση του παλιού,

45. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το ότι ο Καλλιγάς τα πρώτα χρόνια, μετά την άφιξη του στην Ελλάδα θα διδάξει ως υφηγητής φυσικό δίκαιο (1838-1843).

46. Γιώργος Καλλιγάς, «Πρόλογος» στο *Μελέται νομικάί, πολιτικάί, οικονομολογικάί, ιστορικάί, φιλολογικάί κλπ και λόγοι εν τη εθνοσυνέλευση και τη βουλή*, τ. Α', Αθήνα 1899, σ θ'.

47. Στο κείμενο του *Περί εθίμων* γράφει ο Καλλιγάς ότι η συλλογή «εθίμων δια της διοικητικής οδού, ήτις δεν προσέφερεν εγγυήσεις περί της ακρίβειας της. Εν τούτοις η συλλογή, ήτις ενεργήθη διοικητικώς παρά του κ. Μάουρερ, θέλει είναι πάντοτε χρήσιμος δια να παρακινήσει ακριβεστέραν έρευναν...», στο *Μελέται νομικάί, πολιτικάί, οικονομολογικάί, ιστορικάί, φιλολογικάί κλπ και λόγοι εν τη εθνοσυνέλευση και τη βουλή*, ό.π., σ. 275.

«κοινοτικού» κόσμου στον νεώτερο «αστικό» πάνω στην ευθεία της σταδιακής επικράτησης μιας γερμανικής αντίληψης δικαίου.⁴⁸

Στην ιστορική διαδρομή αυτής τη συζήτησης εμφανίζεται και η διάκριση μεταξύ Ρωμαϊστών και «Ελληνιστών».⁴⁹ Στους Ρωμαϊστές θεωρητικούς του δικαίου ανήκουν, πέρα από τον Παύλο Καλλιγά, ο Μάρκος Ρενιέρης και ο Γεώργιος Ράλλης, οι οποίοι διετέλεσαν καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι τελευταίοι θα μεταφράσουν το βιβλίο του Γερμανού πανδεκτιστή F. Mackeley με τίτλο *Handbuch des heutigen Römischen Rechts* το οποίο δημοσίευσαν στα ελληνικά ως Εγχειρίδιο του Ρωμαϊκού Δικαίου (1838), το οποίο είχε ήδηθεν εισαχθεί με τα ψηφίσματα των εθνικών Συνελεύσεων. Στην πραγματικότητα προσπαθούν να εισάγουν το γερμανικό δίκαιο, αντικαθιστώντας το αναγνωρισμένο ως πηγή δικαίου Βυζαντινό δίκαιο από την Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου με το δίκαιο των Πανδεκτών. Οι Ρωμαϊστές δηλαδή, οι οποίοι επικράτησαν και εκπροσωπούσαν την ιστορική σχολή στην Ελλάδα, προσπάθησαν να εισαγάγουν το δίκαιο των Πανδεκτών το οποίο στηριζόταν στο Corpus Juris του Ιουστινιανού.

Από την άλλη πλευρά ο Ν. Ι. Πανταζόπουλος, μιλά από την πλευρά των Ελληνιστών για παραποίηση του δικαίου που εφαρμοζόταν στην Ελλάδα και επιβολή τελικά του ρωμαϊκού αντί του πραγματικά ισχύοντος βυζαντινορωμαϊκού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η διαμόρφωση μια θεωρίας για την Ιστορία δικαίου. Κατά τον Μανωλεδάκη, οι Έλληνες Ρωμαϊστές δημιουργούν το «πρώτο επιστημονικό παράδειγμα», σύμφωνα με το οποίο :

Α. Το δίκαιο συνιστά ένα αυτόνομο δεοντολογικό σύστημα που υπηρετεί την «Ιδέα του Δικαίου» και – κατά την καντιανή άποψη- συνενώνει ένα λαό υπό την κυριαρχία του. Αποτελεί συνεπώς πνευματικό δημιούργημα με απόλυτες αρχές, που δεν επιτρέπεται να επηρεάζεται από τη σχετικότητα που δημιουργούν οι κοινωνικές συγκρούσεις και πρέπει να ερμηνεύεται ανεξάρτητα από αυτές. (...)

Β. Η συνένωση του ελληνικού λαού υπό την κυριαρχία του δικαίου αμέσως μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους προϋποθέτει συγκέντρωση νομοθετικής, δικαστικής και εκτελεστικής εξουσίας, εφαρμογή ενιαίου δικαίου κατ' ενιαίο τρόπο και θέσπιση ενός τέλει δικαϊκού συστήματος.

Γ. Ιστορική συνέχεια ελληνικού δικαίου δεν υπάρχει. Αυτόνομη , τοπική (εθνική) νομική επιστήμη δεν υπάρχει ούτε μπορεί να δημιουργηθεί στο όρο του

48. Ε. Ζέη, *ό.π.* , σ. 158.

49. Η διάκριση αυτή μεταφέρεται από το έργο του Ν. Ι. Πανταζόπουλου.

νεοσύστατου ελληνικού κράτους από τις υπάρχουσες επιστημονικές δυνάμεις. Απαραίτητη είναι λοιπόν η προσφυγή στην ανεπτυγμένη ήδη νομική επιστήμη της Δύσης(...)

Δ. Κάθε προσπάθεια νομοθέτησης ή δικαιοτικής έκφρασης εκτός του παραπάνω διαγραφόμενου πλαισίου αντιστρατεύεται στη βασική αρχή του στοιχείου Β και καταγγέλεται ως αντιεπιστημονική.⁵⁰

Στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο, εξηγείται η επισήμανση του Γ. Ράλλη σε ομιλία του σε εκδήλωση για την ίδρυση του Πανεπιστημίου το 1837, ότι «εκλέξατε ως η μέλισσα όλους τους δικαιότερους του πολιτισμένου κόσμου νόμους» αλλά και «οι νόμοι μας είναι εν μέρει οι νόμοι της ελευθέρως Γαλλίας, εν μέρει οι νόμοι της σοφής Γερμανίας. Οι περισσότεροι πολιτικοί οργανισμοί μας εστηρίχθηκαν εις τας πλέον φιλελευθέρους αρχάς των νεώτερων κοινωνιών».⁵¹

Βλέπουμε λοιπόν ότι το παράδειγμα αυτό βρίσκει πλήρη εφαρμογή στο νέο κράτος και για αυτό η ιστορική σχολή του δικαίου επικρατεί απόλυτα ειδικά κατά το δεύτερο μισό του αιώνα. Γενικά πάντως η αντιπαράθεση της σχολής του φυσικού δικαίου με την ιστορική σχολή στον ελληνικό χώρο δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα και περιορίστηκε στις πρακτικές της απολήξεις, όπως αυτή της σχέσης εθίμου- νόμου. Τελικά όμως στα πλαίσια της ιδιομορφίας της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με το δυτικό πρότυπο, ακόμη και οι υποστηρικτές της ιστορικής σχολής αναγνωρίζουν την υποταγή του εθίμου στο νόμο. Ο ίδιος ο Καλλιγας μάλιστα θα υποστηρίξει ότι δεν υπάρχουν συνήθειες στην Ελλάδα, ώστε να αποδειχτεί η αξία του να μελετηθεί το ρωμαϊκό δίκαιο.

Στην γαλλική σχολή θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ανήκει ο Αναστάσιος Πολυζωίδης, τον οποίον αναφέραμε και ανωτέρω για τη μετάφραση έργου πολιτικής οικονομίας.⁵² Ο τελευταίος θα συγγράψει το 1836 το έργο *Αρχαί της φιλοσοφικής επιστήμης του Δικαίου υπό του Κάρολου Ερρίκου Γρος*, το οποίο περιέχει και την πρώτη σύννοψη ρωμαϊκού δικαίου. Επίσης θα συμβάλει σε μεταφράσεις όπως του Πολιτικού Κώδικα της Γαλλίας, ο οποίος θα δημοσιευτεί υπό τον τίτλο *Ο Πολιτικός της Γαλλίας Νόμος μετετεχθείς εις την νεωτέραν ελληνικήν κατά διαταγήν*

50. Ιωάννης Μανωλεδάκης, «Η επαναστατική συμβολή στην επιστήμη της Ιστορίας του Δικαίου», Πρόντζας- Πετρίδης (επιμ.), *Δίκαιο, ιστορία και θεσμοί*, university studio press, Αθήνα 2000, σ. 99.

51. Λογίδριον εκφωνηθέν εις την ημέραν της εγκαθιδρύσεως του Πανεπιστημίου Του Όθωνος υπό του κ. Γ.Ράλλη, εισαγγελέως των εν Αθήναις Εφετών και Σχολάρχου της Δικαστικής σχολής. Δημοσιευμένο στο anemi.lib.uoc.gr.

52. Ο Α. Πολυζωίδης μετάφρασε το βιβλίο του Joseph Droz με τον τίτλο «Πολιτική οικονομία, ήτοι αρχαί της επιστήμης του Πλούτου».

της Κυβερνήσεως.⁵³ Η ενασχόληση τόσο με το δίκαιο όσο και με την οικονομία δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο του Α. Πολυζωΐδη, αλλά όλων όσων έχουν προαναφερθεί. Ο Μάρκος Ρενιέρης και ο Παύλος Καλλιγάς, για παράδειγμα, διετέλεσαν νομικοί που έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της νομικής επιστήμης στο νέο ελληνικό κράτος αλλά βρέθηκαν και οι δύο στη θέση του Προέδρου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Πέρα από την σημασία της αντιπαράθεσης της ιστορικής σχολής με τη γαλλική σχολή, που εμφανίζεται στην Ελλάδα κατά το δυτικό πρότυπο, αναπτύσσεται στον ελληνικό χώρο μια διαμάχη, γεννημένη μέσα στην ιστορική σχολή. Η διαμάχη αυτή εκκινεί από τη γνωστή αντίδραση στο Βυζάντιο κατά τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους.

Γενικά είναι κυρίαρχη η αντίληψη στη βιβλιογραφία ότι το βυζαντινό δίκαιο είναι αυτό που υπερίσχυσε στην πρώτη περίοδο του ελληνικού κράτους. Αυτό προκύπτει από το ότι, ήδη τα επαναστατικά συντάγματα⁵⁴ δέχτηκαν ως αστικό δίκαιο το βυζαντινορωμαϊκό. Ως βυζαντινορωμαϊκό εννοείται ειδικά η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου.⁵⁵ Και στο ΙΘ' ψήφισμα της 15ης Δεκεμβρίου 1828, που αναφέραμε και πιο πάνω, ορίζεται ότι οι Πολιτικοί νόμοι των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων που περιέχονται στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου —όσες διατάξεις δηλαδή ύστερα από την αποκάθαρση τους από τις βυζαντινές αδράνειες θα εναρμονίζονταν με τη ζωντανή συλλογική συνείδηση των νεοελλήνων— θα ισχύουν μέχρι να δημοσιευτεί ο νέος Πολιτικός Κώδικας.

Όσον αφορά τα επαναστατικά Συντάγματα παρόλα αυτά, πρέπει να παραδεχτούμε ότι η πραγματικότητα αναδεικνύει το γαλλικό ως βασικό πρότυπο. Και στο πεδίο διαμόρφωσης του ιδιωτικού δικαίου όμως η επικράτηση των γαλλικών σπουδών μέχρι την αναγνώριση ελληνικού κράτους οδήγησε στο να απορρίπτεται η βυζαντινή διαδοχή, καθώς το Βυζάντιο συνδέθηκε με τη βαρβαρότητα και το

53. Η μετάφραση έγινε από τους Γ. Βέλλιο, Α. Πολυζωΐδου, Π. Πιτζίπιο και Κ. Σχίνα

54. Νομική διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος της 15ης Νοεμβρίου 1821, Ο Οργανισμός της Πελοποννησιακής Γερουσίας της 27 Δεκεμβρίου 1821, το Προσωρινόν Πολίτευμα της Επιδάου της 1ης Ιανουαρίου 1822, το Σύνταγμα του Άστρους του 1823, και το Πολιτικό Σύνταγμα της Τροιζήνης του 1827

55. Ειδικότερα για την Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου πρέπει να προστεθεί ότι έχει ως βάση το Πρόχειρον των Νόμων, που είχε δημοσιευτεί τον 9 μ.Χ αιώνα, με προσθήκες από νομολογιακό υλικό ανεξαρτήτως ιστορικής περιόδου. Το κείμενο της Εξάβιβλου του Αρμενόπουλου βρίσκεται δημοσιευμένο, στην μετάφραση του Αλεξίου Σπανού του 1744 αλλά και στις επόμενες εκδόσεις μεταξύ των οποίων και εκείνη του 1835 στην ηλεκτρονική σελίδα anemi.lib.uoc.gr του Πανεπιστημίου Κρήτης.

δεσποτισμό.⁵⁶ Η αποδοχή του βυζαντινού δικαίου στον ελληνικό χώρο συνδέεται πιο πολύ, με την ήδη εκτεταμένη διάδοση του μέσω της Εκκλησίας και την επίδραση του επί του εθνικού δικαίου.

Έτσι λοιπόν ως δευτερεύον ερώτημα στο κεντρικό ζήτημα της περιόδου για τις πηγές του δικαίου εμφανίζεται η στάση της νομικής επιστήμης απέναντι στο Βυζάντιο και το βυζαντινό δίκαιο. Είναι ενδεικτικό ότι η Αντιβασιλεία θα στηριχθεί στο συμβολικό πρότυπο του Βυζαντίου για να θεμελιώσει την εξουσία της, προβάλλοντας τη συνέχεια από τους Βυζαντινούς Αυτοκράτορες. Ο Παύλος Καλλιγιάς, αντίθετα, ο οποίος είναι Ρωμαϊστής, περιφρονεί το Βυζάντιο. Για τον Καλλιγιά η Εξαβίβλος του Αρμενόπουλου είναι άχρηστη και δεν βρίσκει πρακτικής εφαρμογής. «Έναν σωρόν ανασκαμμένον χόματος εκ των ερειπίων μας εφύλαξε ο Αρμενόπουλος καθώς άλλοι προγενέστεροι και μεταγενέστεροι του εδοκίμασαν, των οποίων τα εγχειρίδια κατ' ευτυχίαν μας δεν διασώθηκαν»⁵⁷ γράφει και συνδέει άμεσα την επιλογή αυτή με το ότι υπερίσχυσε «ο στοχασμός ότι ο προορισμός της Ελλάδος ήτο να εξακολουθήσει το Βυζαντινό βασίλειο, ιδέαν την οποίαν νομίζουν τινές ότι πορίζονται αμέσως εκ της θρησκείας, με την οποίαν διόλου δεν συνέχεται.»⁵⁸ Ο Καλλιγιάς, στη συνέχεια, θα δει το ρωμαϊκό και το βυζαντινό δίκαιο στην ενότητα του, από του Δωδεκάδελτου μέχρι της Εξαβίβλου, ώστε να το κηρύξει όλο το δίκαιο ξένο, προϊόν και κληρονομιά άλλου λαού. Δημοσιεύει, ωστόσο, το έργο *Σύστημα του ρωμαϊκού δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν του*, το οποίο απαντά σε μια άμεση ανάγκη, καλύπτοντας ένα κενό που υπάρχει. Για αυτό και «τα έθιμα, ως αποτελούντα τον αναγκαίον τρόπον της κοινωνικής μας ζωής σύμφωνον με αυτήν, ανεγνωρίσθησαν υπερισχύοντα της νομοθεσίας, ήτις ως ξένη εισήχθη».⁵⁹

Η παρουσίαση αυτή του Βυζαντίου και το κατ' επέκταση επιχείρημα ότι δεν ισχύουν στον ελληνικό χώρο βυζαντινοί κανόνες είναι αντίθετα με τον ισχυρισμό για επικράτηση της Εξαβίβλου του Αρμενόπουλου ως βάση του δικαίου που ίσχυε στην Ελλάδα. Μπορούμε σίγουρα να αναγνωρίσουμε τη σύνδεση της επικράτησης του Βυζαντινού Δικαίου με τον ρόλο της Εκκλησίας. Άλλωστε η μετάφραση της Εξαβίβλου από τον Αλέξιο Σπανό το 1744 γίνεται μετά από πρωτοβουλία του μητροπολίτη Ηρακλείας Γεράσιμο και συνδέεται με προσπάθεια του Κλήρου να

56. Αντίληψη που κατά τον Βολταίρο και το Μοντεσκιέ, υιοθέτησε και ο Κοραΐς.

57. Παύλος Καλλιγιάς, *Περί συντάξεως πολιτικού κώδικος εις την Ελλάδα*, Αθήνα 1839, Δημοσιευμένο στο anemi.lib.uoc.gr , σ. 6.

58. *Αυτόθι*, σ. 7.

59. Παύλος Καλλιγιάς, *Μελέται νομικαί , πολιτικά, οικονομολογικά, ιστορικά, φιλολογικά κλπ και λόγοι εν τη εθνοσυνέλευση και τη βουλή*, τ. Α', Αθήνα 1899, σ. 275.

ενισχύει την θέση του σε σχέση με την επικράτηση του λαϊκού (τοπικού -εθιμικού) δικαίου.⁶⁰ Ωστόσο η επιβίωση εθιμικού δικαίου που συνδέεται με το βυζαντινό δίκαιο δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να απορριφθεί .

Για να μπορέσουν αν εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με το θέμα αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι μέχρι την παραμονή της Επανάστασης υφίστανται δυο παράλληλες διαμάχες: αφενός η σύγκρουση αρμοδιότητας ανάμεσα στα εκκλησιαστικά δικαστήρια, τις κοινοτικές αρχές και τους τούρκους δικαστές και αφ' ετέρου η διαπάλη ανάμεσα στο επίσημο βυζαντινό δίκαιο, το ανεπίσημο άγραφο και κατακερματισμένο εθιμικό δίκαιο και το οθωμανικό δίκαιο. Η σύγκρουση αυτή, με μόνη εξαίρεση την αρμοδιότητα του καδή, εξακολουθεί να ισχύει και μετά το 1833 και την εγκατάσταση της Αντιβασιλείας. Το επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Μάουρερ, καταγράφοντας ως πηγές το βυζαντινορωμαϊκό, το εκκλησιαστικό, το εθιμικό, το τουρκικό δίκαιο και τον γαλλικό κώδικα και επισημαίνοντας ότι «Όταν ήρθε ο Βασιλιάς και η Αντιβασιλεία το ελληνικό δίκαιο στηριζόταν στις ίδιες πηγές τις οποίες αναφέραμε και για την προηγούμενη περίοδο».⁶¹ Επομένως είναι προφανές ότι η ισχύς της Εκκλησίας που ήταν σημαντική είχε κατορθώσει να διαμορφώσει ένα πλαίσιο εφαρμογής του δικαίου της Εξαβίβλου.

Παράλληλα πρέπει να σημειωθεί ότι η ιστορική διαδρομή σίγουρα μεταβάλλει τα διάφορα δικαιικά πρότυπα και σίγουρα δεν θα μπορούσε να βρεθεί ένα καθαρό επιδράσεων σύστημα δικαίου. Εξάλλου ο ελληνικό χώρος, διαμορφωμένος κατά την περίοδο της Οθωμανική κυριαρχίας υπό τοπικούς συσχετισμούς, παρουσίαζε αρκετές διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή.

Την περιφρόνηση του Βυζαντίου μπορούμε να τη δούμε πολύ περισσότερο σε γαλλομαθείς. Ο Μ. Αργυρόπουλος στην εισαγωγή της μετάφρασης του βιβλίου Κ. Μακαρέλ *Στοιχεία του Δημοσίου Δικαίου* αναφέρει :

*Η Τουρκοκρατία μας ωφέλησε κατά τούτο ίσως διότι εχωρίσθημεν από τας ενθυμήσεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Εάν εξη ακόμη αυτή, ηθέλαμεν αποτελεί μέρος γηραιού κράτους το οποίον ήτον δύσκολον να αναζήση χωρίς την ιατρειάν της Μηδείας, εν ω τώρα προκύπτομεν κράτος νέον και σφριγών.*⁶²

60. Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Γένεσις και ανέλιξις του ελληνικού δικαίου», στο *Επιστημονική επετηρίδα της σχολής νομικών και οικονομικών επιστημών, Αντιχάρισμα στον Ν.Ι Πανταζόπουλο*, τ.Α', Θεσσαλονίκη 1986, σ. 149.

61. Γκ. Α. Μάουρερ, *ό.π*, σ. 617.

62. Μακαρέλ Κ., *Στοιχεία Δημοσίου Δικαίου*, μετάφραση: Μ. Αργυρόπουλος και Π. Αργυρόπουλος, τυπ. Κ. Ράλλη Αθήνα 1836, σ. έ.

Κατά τη γνώμη μου, πρέπει να γίνει δεκτό ότι και αυτή η διαφοροποίηση συμπορεύεται με τη σχέση των προσώπων με το φιλελευθερισμό. Και εννοείται εδώ ο φιλελευθερισμός με την ευρεία έννοια, χωρίς δηλαδή να αφήνεται εκτός του ορισμού κάποια από τις διαστάσεις του. Ο φιλελευθερισμός εντάσσει στην έννοιά του τόσο την οικονομική, όσο και τη δικαιοτική και την πολιτική σφαίρα. Η σημασία του και για την ιστορία των ελληνικών κοινωνιών το 19^ο αιώνα και για τις συγκεκριμένες πολιτικές και θεσμικές επιλογές είναι τεράστια. Από την αφετηρία αυτή εκκινούν και συζητήσεις για εισαγωγή νόμων κατά το δυτικό πρότυπο. Και σε αυτό όλοι οι υποστηρικτές της ιστορικής σχολής του δικαίου θα αναγνωρίσουν τις πολιτικές και οικονομικές αναγκαιότητες της ένταξης στη διεθνή αγορά και της ανάλογης θεσμικής οργάνωσης.

Χαρακτηριστικά ο Μάρκος Ρενιέρης, μετέπειτα πρόεδρος της ΕΤΕ και ρωμαϊστής νομικός, γράφει στο γνωστό του κείμενο «Τι είναι η Ελλάδα;» το 1842:

Αλλά η Ελλάς ημέραν παρ'ημέραν εξαλείφει από το ωραίον σώμαν της τα τελευταία ταύτα διεφθαρμένων χρόνων ίχνη , και προς τους ολίγους των βυζαντινών ιδεών οπαδούς απευθύνει τους λόγους τούτους: « αν θέλετε , ω μικρόνοες, ν' αντισταθήτε εις το μέγα της Δύσεως κύμα, πρέπει να αναγείρετε περί την Ελλάδα της Κίνας το περιτείχισμα. Πρέπει να καταργήσετε όλους τους νόμους όσοι έγιναν από της ημέρας της αναγεννήσεως μου καθότι εις όλους εμφολεύει της Δύσεως ο σκόληξ.(...)

Το κείμενο αυτό αναδεικνύει τη σημασία όλης της παραπάνω συζήτησης, καθώς ο Μ. Ρενιέρης είναι νομικός που θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, ειδικά με τη θέση του ως Διοικητής της Εθνικής τράπεζας.

Όλα τα παραπάνω ερωτήματα και οι αντίστοιχες αντιπαραθέσεις, όπως και οι πρωταγωνιστές τους αλληλεπιδρούν σε ένα περιβάλλον που αλλάζει. Για αυτό και προφανώς πρέπει η παραπάνω συνοπτική παρουσίαση να μην ιδωθεί ισοπεδωτικά ως προς τις διαφοροποιήσεις των θεωριών των προσώπων που αναφέρθηκαν αλλά και κυρίως ως προς τις ιστορικές συγκυρίες.

Μπορούμε επομένως, σε μια προσπάθεια περιοδολόγησης, να παρατηρήσουμε ότι μέχρι τη δεκαετία του 1850, επιβιώνουν στην ελληνική λογισύνη αξίες του Διαφωτισμού συνδεδεμένες πάντα με τον ευρωπαϊκό χώρο. Ο εθνικισμός, η πολιτική ελευθερία ως αντιπαραθήση με τον δεσποτισμό (ειδικά μετά το 1844) και η πρόοδος συμπορεύονται ταυτόχρονα με την συνέχεια και τον προορισμό του έθνους, που διαμορφώνουν τους όρους για την πλήρη παρακμή του Διαφωτισμού στην ελληνική

πραγματικότητα και την αντικατάστασή του από τον ιστορικό ρομαντισμό. Φαίνεται δηλαδή να συνυπάρχουν αξίες διαφωτιστικές με εικόνες που προλειαίνουν το έδαφος για τον εθνοκεντρισμό της επόμενης δεκαετίας. Πάντως και οι αξίες αυτές είναι μακριά από τις αντιλήψεις περί ισότητας και φυσικού δικαίου, οι οποίες έχουν υποχωρήσει ήδη από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια εντός ελληνικού κράτους.

Παράλληλα, διαπιστώνεται εύκολα ότι μετά την 3η Σεπτεμβρίου 1843 και την μετατροπή του πολιτεύματος σε συνταγματική μοναρχία, γίνεται το πρώτο βήμα για διαμόρφωση νεωτερικού «κράτους δικαίου». Ωστόσο στο πλαίσιο της μελέτης αυτής δεν υπάρχει περιθώριο για να γίνει επεξεργασία της διαφοράς πριν και μετά την ψήφιση συντάγματος, ως προς την οικονομική και νομική αντίληψη. Αρκούμεστε στην ανάδειξη μιας πορείας του μετασχηματισμού που ακολουθεί το δίκαιο μέσα στο 19ο αιώνα, η οποία συνήθως είναι παράλληλη με τις ιστορικές ρήξεις χωρίς όμως να αποκλείονται περιπτώσεις συγκρούσεων. Για αυτό και σε αυτό το μέρος αναδείχτηκαν, τα κύρια γεγονότα, οι βασικές συζητήσεις και αντιπαραθέσεις που πλαισιώνουν το δίκαιο και τη διαμόρφωση του.

ii. Το ιδιωτικό δίκαιο

Ιδιαίτερη σημασία για την επεξεργασία του ζητήματός μας, έχει το ιδιωτικό δίκαιο, καθώς στα πλαίσια του διαμορφώθηκε και το δίκαιο των υποθηκών. Για αυτό αξίζει να καταγραφεί η πορεία του ιδιωτικού δικαίου, από άποψη πηγών στο 19ο αιώνα.

Ειδικότερα, και όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, Ο Ιωάννης Καποδίστριας με το διάταγμα της 15ης Δεκεμβρίου 1828 *Περί του Διοργανισμού των Δικαστηρίων* καθόρισε, στο άρθρο 38, ότι τα δικαστήρια κατά την απονομή της δικαιοσύνης όφειλαν ως προς τα «πολιτικά» να εφαρμόζουν τους νόμους των αυτοκρατόρων, διευκρινίζοντας όμως ότι αυτοί θα αντλούνται όχι από τα Βασιλικά αλλά από την Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου. Στη συνέχεια τον Αύγουστο του 1830 εκδόθηκε νέο διάταγμα με το οποίο εξαγγέλθηκε η δημιουργία μίας συλλογής αυτοκρατορικών νόμων. Η πρόθεση του Καποδίστρια δεν πραγματοποιήθηκε τελικά ποτέ, με αποτέλεσμα τα δικαστήρια να συνεχίσουν να στηρίζουν τις αποφάσεις τους στον Αρμενόπουλο.

Με την εγκατάσταση του Όθωνα και της Αντιβασιλείας στην Ελλάδα, κατά την περίοδο της Βαυαροκρατίας θα θεμελιωθεί το δίκαιο που θα διατηρηθεί για τις επόμενες δεκαετίες καθώς εγκρίνονται οι κώδικες και οι βασικές νομοθεσίες. Χαρακτηριστικά καταγράφει η Σκοπετέα:

Επιστρέφοντας οι Έλληνες («στην εθνικήν οδόν») πήραν μαζί τους και τη βαυαρική νομοθεσία, την οποία δεν απαρνήθηκαν στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Είχαν απομακρυνθεί οι Βαυαροί· όχι οι μέθοδοι ή οι επιλογές τους. Η ευκολία, από την άλλη μεριά, με την οποία εκδιώχθηκαν τόσοι οι Βαυαροί όσο και αργότερα, εν μια νυκτί, ο ίδιος ο Όθων, ήταν η μόνη αντικειμενική βάση της πεποίθησης ότι ο εκσυγχρονισμός, στο επίπεδο τουλάχιστον των πολιτικών θεσμών, μπορούσε να τεθεί υπό λαϊκό, δηλαδή “εθνικό” έλεγχο.⁶³

Στα πλαίσια αυτά, αναγνωρίζεται και η ανάγκη να διαμορφωθεί ελληνικός Πολιτικός Νόμος. Στο βασιλικό διάταγμα που δημοσιεύεται στις 7 Μαρτίου 1835⁶⁴ ορίζεται :

Οι πολιτικοί Νόμοι των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων περιεχόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενόπουλου θέλουν ισχύει μέχρι όσου δημοσιευθή ο Πολιτικός Κώδιξ, του οποίου την σύνταξιν διετάξαμεν.

Τα έθιμα όμως, όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικά καθιέρωσαν, υπερισχύουν όπου επεκράτησαν.⁶⁵

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι, σε ορισμένα νησιά, οι συνήθειες είναι καταγεγραμμένες ήδη από τον δεκατοέβδομο και τον δεκατοόγδοο αιώνα. Κάποια από αυτά τα γραπτά εθιμικά δίκαια υπάρχουν στην Σύρα (1695), τη Θήρα (1797), την Ανάφη (1797) και τη Φολέγανδρο (1808).⁶⁶

Με το διάταγμα αυτό ιδρύεται και επιτροπή για την κατάρτιση Αστικού Κώδικα. Η επιτροπή αυτή θα εργαστεί για κάποια χρόνια χωρίς όμως αποτέλεσμα. Αξίζουν εδώ να αναφερθούν, ωστόσο, κάποια νομοθετήματα που δημοσιεύονται τα επόμενα χρόνια και εκσυγχρονίζουν το νομικό πλαίσιο. Ο νόμος 41/12.8.1836 *Περί Υποθηκών*, ο Νόμος της 1/6.12.1836 *Περί Ενεχύρου*, ο Νόμος της 21.6/10.7.1837 *Περί διακρίσεως κτημάτων*, ο Νόμος Τ’/1856 *Περί μεταγραφής της κυριότητας των ακινήτων* κ.λπ., με τον οποίο καταργείται το δικαίωμα προτίμησης, ο Νόμος ΑΝ ΤΑ’/1856 *Αστικός Νόμος*, που περιέχει γενικές διατάξεις περί προσώπων αλλά και τη σημαντική διάταξη με την οποία ο νόμος πλέον δεν καταργείται από το έθιμο, ο Νόμος ΧΠΘ’/1861 *Περί ανηλίκων επιτροπείας, χειραφεσίας και κηδεμονίας αυτών*. Οι

63. Έ. Σκοπετέα, ό.π., σ 221.

64. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Αριθμός 7, 7 Μαρτίου 1835.

65. Ας σημειωθεί ότι όσον αφορά την Πολιτική Δικονομία, το Κώδικα Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων και τον Κώδικα Ποινική Δικονομίας, το διάταγμα της 1/13 Ιανουαρίου 1835 ορίζει ότι από την 25 Ιανουαρίου (6 Φεβρουαρίου), υπερτερεί ο νόμος οποιουδήποτε εθίμου στο οποίο αντίκειται.

66. Gustav Geib, *Παρουσίαση της κατάστασης του Δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό τον βασιλιά του βασιλιά του Οθώνα του Α’*, επιμέλεια- μετάφραση: Τρις Αυδή-Καλκάνη, Εκδόσεις Γκοβόστη 1990, σ. 71.

νόμοι αυτοί αποτελούσαν τμήματα ενός σχεδίου αστικού κώδικα, το οποίο δεν απέκτησε στο σύνολο του ισχύ νόμου.⁶⁷

Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα γίνονται προσπάθειες για δημιουργία Αστικού Κώδικα. Το 1866 συγκροτείται οκταμελής επιτροπή που πάλι δεν θα καταλήξει σε αποτέλεσμα. Στην επιτροπή αυτή, αρχικά, συμμετέχουν ο Παύλος Καλλιγιάς, ο Μάρκος Ρενιέρης, ο Γεώργιος Ράλλης, Ο Π. Παπαρηγόπουλος και οι Επτανήσιοι Νομικοί, Ι. Π. Τυπάλδος, Ν. Ζαμπέλιος, και Α. Λαζαράκης. Το 1870 θα υποβληθεί ένα σχέδιο κώδικα στον Βασιλιά, το οποίο δεν θα γίνει δεκτό.

Το 1874 θα συγκροτηθεί νέα επιτροπή. Η επιτροπή θα υποβάλει νέο σχέδιο αστικού κώδικα στον βασιλιά, το οποίο θα απορριφθεί ξανά και οποιαδήποτε προσπάθεια για κατάρτισή του θα εγκαταλειφθεί προσωρινά, για να επανέλθει στον 20ο αιώνα. Το τελευταίο αυτό προσχέδιο του Αστικού Κώδικα ήταν βασισμένο και πάλι –τουλάχιστον σε επίπεδο έμπνευσης– στον αντίστοιχο Γαλλικό.

iii. Οι εφαρμοστές

Στο σημείο αυτό πρέπει να σταθούμε και στο ζήτημα των εφαρμοστών του δικαίου. Γράφει στο μυθιστόρημα του *Θάναος Βλέκας* ο Παύλος Καλλιγιάς το 1855:

Ο ανακριτής ούτος λοιπόν ήτον δικαστής εκ της ωγυγίου εποχής του Κυβερνήτου, ότε μάλιστα, ως ανεκδοτικώς διηγούνται, ο υπουργός της Δικαιοσύνης εσύστησε δι' εγκυκλίου εις τους δικαστάς να συμβουλευόνται εκάστοτε τον Αρμενόπουλον και την Επιείκειαν, ο δε ανακριτής ημών απάντησεν ότι του Αρμενόπουλου απέκτησεν αντίτυπον και το αναγιγνώσκει επιμελώς, αλλά της Επιείκειας, καίτοι ζητήσας, δεν ηδυνήθη να εύρη το βιβλίον, ώστε παρακαλεί τον υπουργόν να πέμψη αυτό. Ούτε φαίνεται έκτοτε ότι ηδυνήθη να εύρη το ζητούμενον.

Δεν εισήγαγε πρώτη η Αντιβασιλεία το έθος να μεταχειρίζεται εις τα δικαστήρια και εις την λοιπήν υπηρεσίαν ανθρώπους άλλου επαγγέλματος, οίον τους διδάζαντας τας τέχνας της Τερψιχόρης ή της Ευτέρπης χειροτονούσα ιερείς της Θέμιδος ή εις τα τέκνα του Ασκληπιού παραδίδουσαν την τρίαϊναν του Ποσειδώνος και ούτω καθεξής. Ο ανακριτής μας είχε χρηματίσει εν Βλαχία ράπτης εις την κούρτην του Αυθέντου, εννοείται δε ότι είχε την αξίωσιν ότι υπήρξε σύμβουλος του εξ απορρήτων. Τας ανακρίσεις του διήρει εις δυο τάξεις, εις κατεπείγουσας και μή· και κατεπείγουσαι ήσαν αι αφορώσαι προσωπικά

67. Δ. Σιάτας, «Το «ίδιον» δίκαιο των Ελλήνων», στο Παύλος Πετρίδης, Ευάγγελος Πρόντζας (επιμ.), *Δίκαιο, Ιστορία και θεσμοί*, Τιμητικό Αφιέρωμα στον Ν. Πανταζόπουλο, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 231.

*συσταινόμενα παρά τινός δυνάμενου, περί των άλλων δε εφρόντιζεν εις όνου πόκας.*⁶⁸

Το μυθιστόρημα αυτό είναι γραμμένο στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, δηλαδή αρκετά χρόνια μετά από το 1835 όταν ο Μάουρερ έγραφε, ότι «όταν έφτασε ο Βασιλιάς και η Αντιβασιλεία, δεν μπορούσε να γίνεται καν λόγος για ύπαρξη Δικαστηρίων και για απονομή Δικαιοσύνης». Παρόλα αυτά φαίνεται ότι μέχρι και αρκετά χρόνια μετά την αναγνώριση του ελληνικού κράτους δεν μπορεί να γίνει λόγος για συγκροτημένη τάξη ερμηνευτών που θα μας επέτρεπε να αναγνωρίσουμε ένα από τα βασικά στοιχεία του νεωτερικού δικαίου.

Στο έργο του Max Weber συναντάμε μια τυπολογία στην ιστορία της ανάπτυξης του σύγχρονου δικαίου :

*Η εξέλιξη του δικαίου και της δικονομίας μπορεί από θεωρητική άποψη να θεωρηθεί ότι πέρασε από τα εξής στάδια :από τη χαρισματική αποκάλυψη του δικαίου με τον «προφήτες του δικαίου» στην εμπειρική δημιουργία και ανεύρεση του δικαίου με τους honorationes του δικαίου, (δημιουργία δικαίου με όρους και προσκόλληση της σε προηγούμενα), έπειτα στην επιβολή του δικαίου με εγκόσμιο imperium και θεοκρατικές εξουσίες και τέλος, στη συστηματική επεξεργασία του δικαίου και στην ειδικευμένη δικαιοσύνη από πρόσωπα ειδικευμένα νομικά με μια φιλολογική και τυπολογική άσκηση. Από την άποψη αυτή οι τυπικές ιδιότητες του δικαίου προκύπτουν ως εξής : από ένα συνδυασμό μαγικά προσδιορισμένου φορμαλισμού και αλογικότητας προσδιορισμένης με αποκάλυψη, εξελίσσεται σε μεγαλύτερη ειδικευμένη, νομική και έλλογη εκλογίκευση και συστηματοποίηση, περνούν από ένα στάδιο θεοκρατικά ή πατρογονικά προσδιορισμένης ουσιαστικής και άτυπης έλλογης σκοπιμότητας και τέλος, τουλάχιστον από μια εξωτερική άποψη, παίρνουν μια διαρκώς μεγαλύτερη λογική εκλέπτυνση και απαγωγική ισχύ και αναπτύσσουν μια διαρκώς μεγαλύτερη έλλογη τεχνική στη δικονομία.*⁶⁹

Το απόσπασμα αυτό μας ενδιαφέρει πρωτίστως γιατί θέτει στο προσκήνιο το ρόλο μιας τάξης ειδικευμένων ερμηνευτών του δικαίου για το σύγχρονο δίκαιο. Η διαμόρφωση του θετικού δικαίου —του τυπικού κατά τον Weber— περνάει μέσα από τη συγκρότηση της νομικής αυθεντίας. Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει όχι μόνο τους δικαστές αλλά και τους εισαγγελείς, τους ανακριτές, τους συμβολαιογράφους και

68. Παύλος Καλλιγιάς , Θάνος Βλέκας, Νεφέλη , Αθήνα, 1987, σ. 85.

69. Max Weber, *Οικονομία και δίκαιο. Κοινωνιολογία του δικαίου*, εισαγωγή, μετάφραση , σχόλια: Μ. Κυπραίου , Σάκκουλας, Αθήνα 1979, σ. 289.

φυσικά τους δικηγόρους. Με βάση όσων αναδεικνύει το απόσπασμα από το βιβλίο του Παύλου Καλλιγά, συμπεραίνουμε ότι μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε τέτοια συγκρότηση στην Ελλάδα.

Επί Καποδίστρια γίνεται η πρώτη προσπάθεια συγκρότησης Δικαστηρίων με βάση Ψήφισμα του Νομοθετικού Σώματος κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης το 1822. Σύμφωνα με τον Μάουρερ, το ψήφισμα αυτό θα διαμορφώσει την ουσία του διατάγματος που δημοσιεύτηκε το 1828 στην Αίγινα για διορισμό ειρηνοδικών και για συγκρότηση πρωτοδικείων, εμποροδικείου και εφετείου. Με βάση το διάταγμα αυτό οι δημογέροντες θα ασκούσαν τα καθήκοντα του ειρηνοδίκη. Τελικά το εν λόγω διάταγμα δεν θα βρει εφαρμογή και μια νέα προσπάθεια θα ξεκινήσει με εξουσιοδότηση της Εθνοσυνέλευσης. Στο ενδιάμεσο δημοσιεύονται μια σειρά από διατάγματα. Το 1829 δημοσιεύεται διάταγμα *περί δικηγόρων και πληρεξουσίων περί του διορισμού τους και των καθηκόντων τους*.⁷⁰ Το ζήτημα των δικηγόρων φαίνεται να απασχολεί τον Καποδίστρια καθώς δημοσιεύεται και άλλο διάταγμα το 1830, το οποίο ορίζει ότι οι πληρεξούσιοι που δεν έχουν δίπλωμα δικηγόρου δεν μπορούν να παρασταθούν σε προφορική συζήτηση, προβλέποντας και κάποιες εξαιρέσεις. Σημαντικό βήμα στην προσπάθεια συγκρότησης σώματος νομομαθών ήταν και η εισαγωγή —σύμφωνου με το γαλλικό πρότυπο— νόμου περί συμβολαιογράφων.

Ο νέος Δικαστικός Οργανισμός θα δημοσιευτεί στις 15/ 30 Αυγούστου 1830 . Ωστόσο ούτε αυτός θα εφαρμοστεί ποτέ γιατί η δολοφονία του Καποδίστρια θα οδηγήσει σε άμεση κατάργησή του. Ο Μάουρερ σχολιάζει για τον οργανισμό αυτό ότι «άλλαξε όλους τους δικαστικούς θεσμούς, πράγμα που έφερε μια γενική αναστάτωση, ξεσήκωσε παράπονα από όλες τις μεριές και τελικά οδήγησε στην οριστική διάλυση των δικαστηρίων».⁷¹ Το κείμενο όμως του Μάουρερ μας δίνει κάποιες ακόμη πιο σημαντικές πληροφορίες για τη επεξεργασία της διαμόρφωσης νομικής αυθεντίας. Καταγράφει την απόλυτα περιγραφική ομιλία του Υπουργού Δικαιοσύνης το 1832 ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης.⁷²

Τοιαύτη είναι η εγκληματική νομοθεσία. Η αστυνομία μετήρχετο τα πρώτα έργα της δημόσιας συνηγορίας υποτελείς γραμματείς ανεκπλήρωναν τους εξεταστικούς δικαστάς·εξηρητημένοι δε δικασταί, των οποίων μάλιστα εις μόνος είχε δικαίωμα

70. 25 Σεπτεμβρίου 1829.

71. Γκ.Λ. Μάουρερ , *ό.π.*, σ. 373.

72. Γκ. Λ. Μάουρερ , *ό.π.*, σ. 389-390.

ψηφου, έκριναν τους λεγόμενους ελεύθερους πολίτας εφαρμόζοντες αντί του νόμου το δοκούν, ή με άλλους λόγους την θέλησιν των ιδού πως απεφάζοντο η τύχη εκάστου.

Αλλά μήπως η πολιτική διαδικασία ήτο επιεικεστέρα; Γοργότης είς τον δρόμον των δικών, οικονομία εις τα έξοδα, τούτο είναι το καθολικόν και θεμελιώδες αξίωμα, επί του οποίου στηρίζεται το ευρύχωρον διαδικαστικό οικοδόμημα. Αντί τούτου τι απαντώμεν εις το αυθαίρετον έργον περί ου ο λόγος ; Εις έκαστον βήμα αδιάκοπα προσκόμματα, εις έκαστην δικογραφικήν πράξιν απροσδόκητους βραδύτητας· έκαστον δ τούτων, καταδαπανών ανωφέλως τον πολύτιμον καιρόν και δικαστών και δικαζομένων, καταβαρύνει τους δευτέρους με ανοικονόμητα έξοδα.

Όταν φτάνει ο Όθωνας, η συγκρότηση δικαιοδοτικού συστήματος γίνεται εκ του μηδενός. Το 1833 ιδρύονται τρία δικαστήρια: Στο Μεσολόγγι, τη Θήβα και το Ναύπλιο. Στα δικαστήρια αυτά διορίζονται και νομομαθείς ως δικαστές, ανάμεσα τους ο Γεώργιος Ράλλης και ο Α. Πολυζωΐδης. Είναι προφανές ότι τη δεκαετία του 1830 αλλά και για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά δεν μπορεί να γίνει λόγος για σώμα δικαστών που είναι αυτόνομο από την κοινωνική ζωή.

Το 1834 δημοσιεύεται ο *Οργανισμός των Δικαστηρίων και των Συμβολαιογραφείων*,⁷³ με το οποίο ιδρύονται πολιτικά, ποινικά δικαστήρια και συμβολαιογραφεία. Μέσω του νόμου αυτού θα γίνει προσπάθεια για εξύψωση του κύρους των Δικαστών και θα οριστεί ότι οι δικαστικοί βρίσκονται στην υψηλότερη βαθμίδα της δημοσιούπαλληλικής ιεραρχίας. Ωστόσο θα αργήσει πολύ ακόμη η μετατροπή του Δικαστικού σώματος σε «ουδέτερο» ερμηνευτή του νόμου.

Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο αυτό είδαμε αρχικά την ανάπτυξη στον ελληνικό χώρο της πολιτικής οικονομίας και της νομικής επιστήμης. Η σημασία αυτών των επιστημών είναι καθοριστική για τη συγκρότηση του νεωτερικού κράτους. Στα πλαίσια αυτών των επιστημών, μετασχηματίζεται η πολιτική για να ακολουθήσει τους μακρείς χρόνους της νεωτερικότητας,. Στόχος της πλέον είναι να ικανοποιηθεί όχι η άμεση οικονομία της επιβίωσης, αλλά εκείνη που θέτει σκοπούς μακροπρόθεσμους. Είναι ακριβώς αυτές οι επιστήμες, που θέτουν όρους επιστημονικότητας ως προς την επιλογή των μέσων για την ικανοποίηση αναγκών.

73. 21 Ιανουαρίου 1834.

Από την ανάλυση αυτή περάσαμε στον τρόπο με τον οποίο το νέο ελληνικό κράτος διαμόρφωσε θεσμούς σύμφωνα με τις αναλύσεις της πολιτικής οικονομίας και της νομικής επιστήμης. Κατά τα χρόνια της Αντιβασιλείας, διαμορφώθηκαν αρκετοί θεσμοί που ακολούθησαν τα δυτικά πρότυπα. Από τις κωδικοποιήσεις της νομοθεσίας μέχρι τα Υπουργεία εμφανίζεται η τάση της γραφειοκρατικοποίησης και στον ελλαδικό χώρο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι θεσμοί αυτοί ριζώνουν με την ίδρυση τους, καθώς οι κοινωνικές σχέσεις δεν μπορούν να συγκριθούν με εκείνες των βιομηχανοποιημένων κρατών της Δύσης. Η διαδικασία ενσωμάτωσης νέων θεσμών θα συντελεστεί αργά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, και τα αποτελέσματά της θα φανούν κυρίως στο δεύτερο μισό.

Το πρώτο αυτό κεφάλαιο σχηματοποιεί σε πολύ γενικές γραμμές μια πραγματικότητα στην οποία η φιλελεύθερη ιδεολογία των επαναστατικών χρόνων γρήγορα περιορίζεται στο λόγο ορισμένων διανοούμενων. Τα επαναστατικά συντάγματα αντικαθίστανται από τον μοναρχικό λόγο του Βασιλιά, που συγκεντρώνει τις εξουσίες. Παράλληλα το εθνικό δίκαιο λειτουργεί ως ο χώρος εκτόνωσης των τοπικών συγκρούσεων καθώς αφήνει ευρύ πεδίο δράσης στις τοπικές εξουσίες. Το συνολικό αυτό πλαίσιο διαμόρφωσης των σχέσεων αλλά και άσκησης της πολιτικής, μας επιτρέπει να μελετήσουμε ένα ιδιαίτερο σύνθετο θέμα όπως αυτό της ιδιοκτησίας, που θα αναλυθεί στο δεύτερο κεφάλαιο.

B . Οι έγγειες σχέσεις : Ιδιοκτησία- νομή- κατοχή

Μετά το μικρό χωριουδάκι Δραγουμάνο, που χωρίζεται στα δυο από έναν χείμαρρο τον οποίο και διαβήκαμε από ένα μικρό γεφύρι, σκιασμένο από δυο πλατάνια, βρισκόμαστε χαμένοι μέσα σε χωράφια με καλαμπόκι, όπου το μονοπάτι δείχνει να εξαφανίζεται και να τελειώνει. Ο Αλέξανδρος ψάχνει παραμερίζει τους φράχτες, αλλά άδικο. Βεβαιώνει πως ο δρόμος υπήρχε πριν από δυο χρόνια, όταν είχε ξαναπεράσει από εκεί με Γερμανούς ταξιδιώτες, και πως δεν καταλαβαίνει πια τίποτα. Καθώς τρέχαμε πάνω κάτω, για να βρούμε κάποια άκρη, συναντάμε τελικά δυο χωρικούς. Ε, πατριώτες! Μπορείτε να μας πείτε τί έγινε ο δρόμος; Τον εξαφάνισαν ; Οι δυο ντόπιοι μας κοιτάζουν έκπληκτοι και χωρίς καθόλου να ενοχληθούν, μας δίνουν την πληροφορία που ζητήσαμε. Ο δρόμος υπήρχε πράγματι, αλλά θέλοντας να επεκτείνουν τα χωράφια τους , τον είχαν καταλάβει και είχαν σπείρει καλαμπόκι από το οποίο – πρόσθεσαν – περίμεναν μια καλή σοδειά . Κρατική γη δεν είναι, έλεγαν, και δεν μας ανήκει, όπως σε κάθε άλλον.⁷⁴

Το περιστατικό αυτό συμβαίνει το 1874 και καταγράφεται από τον Henri Belle, γραμματέα της Γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα, σε ένα από τα βιβλία του για τα ταξίδια του στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των χρόνων που παρέμεινε σε αυτή. Η αναγνώριση στο παραπάνω απόσπασμα της «κρατικής γης» ως κοινόκτητης, επισημαίνει ένα ζήτημα που εύκολα κατανοείται και λογικά· ότι η διαδικασία δημιουργίας αλλά κυρίως εμπέδωσης του κεντρικού θεσμικού δικαϊκού συστήματος από τους «υπηκόους» του ελληνικού κράτους, υπήρξε ιδιαίτερα μακρόχρονη. Μέχρι και το τέλος του 19^{ου} αιώνα δεν μπορεί να γίνει λόγος για πλήρες δικαίωμα ιδιοκτησίας, ούτε για διαμόρφωση της ανάλογης υποκειμενικής συνείδησης των ιδιοκτητών.

Μέχρι τώρα είδαμε, σε μια συνοπτική παρουσίαση, τις θεωρητικές συζητήσεις γύρω από την οικονομία και το δίκαιο, παράλληλα με κάποιες άμεσες συνέπειες τους. Στο μέρος αυτό, θα αντιστρέψουμε την πορεία εκκινώντας από την πραγματική κατάσταση στο νέο ελληνικό κράτος σε σχέση με τη γη αλλά και τις πρακτικές απολήξεις των παραπάνω συζητήσεων μέσω συγκεκριμένης νομοθεσίας και πρακτικών σε σχέση με την υποθήκη. Για αυτό το λόγο θα αναλύσω τη συνθήκη ιδιοποίησης της γης από τα πρώτα βήματα συγκρότησης του ελληνικού κράτους και πως αυτή εξελίσσεται σε σχέση και με τρία πρότυπα που μπορούμε να αξιοποιήσουμε της κυριότητας, της νομής και της κατοχής.

Η μετάβαση από την Οθωμανική αυτοκρατορία σε νεωτερικό κράτος όσον αφορά τις ιδιοκτησιακές σχέσεις συνάντησε στον ελληνικό χώρο μια σειρά δυσκολίες λόγω της ύπαρξης ενός ισχυρού πλέγματος παραδοσιακών τοπικών εξουσιών. Οι εξουσίες αυτές διαπλέκονται όχι μόνο γύρω από τη κυριότητα (δεσποτεία στον

74. Belle Henri, *Ταξίδι στην Ελλάδα: τρία χρόνια παραμονής και περιπλανήσεων*, μετάφραση: Λίνα Σταματιάδη Ιστορητής, Αθήνα 1996, σ. 161-162.

Αρμενόπουλο), τη νομή και την κατοχή γης αλλά και γύρω από την είσπραξη των φόρων σε σχέση με αυτές.

Σύμφωνα λοιπόν με την Εξάβιβλο, που αποτελεί την ισχύουσα νομοθεσία για το αστικό δίκαιο, προβλέπεται για την δεσποτεία και τη νομή⁷⁵:

Νομή εστί φυσική κατοχή και προηγείται δεσποτείας, και η δεσποτεία εξ αυτής έλαβε την αρχήν· ότι δε η νομή πρώτη παρά την δεσποτείαν εστί,, και ότι το δεσπόζειν τινός, εκ της νομής γίνεται, δηλον εντεύθεν· όσα εκ του πολέμου λαμβάνομεν, όσα εν τη χέρσω ευρίσκομεν, όσους τόπους αοίκητους οικήσομεν, όσας νήσους παρά μηδενός δεσποζόμενας κατάσχομεν, όσα τοιαύτα τίνα ποιήσομεν, τόν πρώτως δραζάμενον της νομής των πραγμάτων, ως νεμηθή δεσπότην ηγούμεθα.

Η νομή γίνεται πολλάκις και κατά μίσθωσιν και καλείται μισθωτή· ή τοιαύτα νομή γίνεται δε και κατά τελείαν δεσποτείαν, και τότε λέγεται κατά ψυχήν και ψυχή νομή, και ο νεμόμενος το πράγμα, ψυχή νεμόμενος και ο μεν ψυχή νεμόμενος, πολλάκις δια πολυχρονίου νομής γίνεται δεσπότης του πράγματος, ουδέ μισθωτικώς νεμόμενος, ουδέποτε δια πολυχρονίου νομής δύναται δεσπόσαι του πράγματος. Νομή εστί ψυχή δεσπάζοντος κατοχή

Με βάση τη ρύθμιση αυτή μπορούμε να δούμε τι ισχύει από άποψη γραπτού δικαίου στο νέο ελληνικό κράτος, πριν επεξεργαστούμε το εθιμικό δίκαιο που διαμορφώνει νέους συσχετισμούς στις τοπικές κοινωνίες. Η νομή είναι η φυσική κατοχή που απαιτείται πριν την απόκτηση κυριότητας. Τόσο την Εξάβιβλο όσο και στο ρωμαϊκό δίκαιο αλλά και στο δίκαιο που ισχύει μέχρι και σήμερα η νομή είναι πραγματική κατάσταση, που συνεπιφέρει όμως έννομες συνέπειες. Η Νομή μπορεί να αναφέρεται και σε μίσθωση και όχι μόνο στην φυσική κατοχή του κυρίου. Επιπλέον, με βάση το δίκαιο της Εξάβιβλου του Αρμενόπουλου η νομή που ασκείται κατά διάνοια κυρίου μπορεί να οδηγήσει σε κυριότητα μέσω χρησικτησίας. Αυτό δεν ισχύει στο δίκαιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην οποία η γη ανήκει στο Σουλτάνο, ως εκπρόσωπο του Θεού στη γη. Το δίκαιο της νομής και της κυριότητας (δεσποτείας) συμπλέκονται σε όλο τον 19^ο αιώνα με μια πραγματική κατάσταση πολλαπλών δικαιωμάτων επί της γης, με όχημα και το εθιμικό δίκαιο.

75. Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος, *Πρόχειρον Νόμων: το λεγόμενον Η Εξάβιβλος / συναθροισθέν πάντοθεν κατ' εκλογήν και κατ' επιτομήν ούτω συντεθέν παρά του πανσεβάστου νομοφύλακος και κριτού Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου του Αρμενοπούλου*, Βιβλίο Β' «περί νομής και δεσποτείας», Τυπ. Α. Κορομηλά, Αθήνα 1835.

Αυτό που θα πρέπει επιπρόσθετα να επισημανθεί είναι ότι η νομή δεν διαχωρίζεται μόνο από την δεσποτεία αλλά ακόμη πιο σημαντική είναι η οριοθέτησή της από την κατοχή. Ο παραπάνω ορισμός του Αρμενόπουλου αναφέρει «*Νομή εστί ψυχή δεσπόζοντος κατοχή*», θέτοντας ως πρόσθετο της νομής σε σχέση με την κατοχή ένα πνευματικό στοιχείο, τη διάνοια κυρίου,⁷⁶ δηλαδή την πεποίθηση του ατόμου ότι είναι κύριος του πράγματος. Οποιαδήποτε άλλη μορφή νομής, όπως πχ αναφέρεται στο απόσπασμα της Εξαβίβλου παραπάνω η μίσθωση ή η κατοχή, δεν οδηγεί σε χρησιμικτησία.

Το εθιμικό δίκαιο από την άλλη μεριά λειτουργεί παράλληλα με το δίκαιο της Εξαβίβλου, αντιπροσωπεύοντας την τοπική αυθεντία απέναντι στην κεντρική εξουσία. Οι διαφοροποιήσεις του εθιμικού δικαίου ανά περιοχή είναι προφανείς και εύλογες, αν λάβουμε υπόψη τη διαφορετική ιστορική διαμόρφωση κάθε περιοχής. Για παράδειγμα είναι αναμενόμενο ότι τα νησιά που είχαν αναπτύξει εμπόριο και χρησιμοποιούσαν το γαλλικό δίκαιο ως εθιμικό από νωρίς είχαν διαμορφώσει έθιμο επηρεασμένο συνολικά από τη Γαλλία. Αντίστοιχα υπό την επίδραση των ιδιομορφιών της ιστορικής τους πορείας διαμόρφωσαν το εθιμικό τους δίκαιο οι περιοχές που ενσωματώθηκαν σε ύστερο χρόνο σε σχέση με την ίδρυση ελληνικού κράτους (Επτάνησα, Θεσσαλία κτλ).

Η διαφοροποίηση αυτή του εθίμου μπορεί να γίνει πιο κατανοητή αν επεξεργαστούμε τα παραδείγματα που αναφέρει ο Μάουρερ σε σχέση με την πώληση ακινήτου. Παρατηρούμε δηλαδή ότι στα νησιά, τα οποία δέχονται πιο έντονες επιδράσεις από την δυτική Ευρώπη και στα οποία εμφανίζεται εμπορευματική παραγωγή, η μεταβίβαση ενός ακινήτου γίνεται με τρόπο ώστε να διασφαλίζεται η ασφάλεια δικαίου. «*Στη Σύρα για κάθε μεταβίβαση ακινήτου πρέπει να προηγηθεί δημόσια γνωστοποίηση, και το πωλητήριο συμβόλαιο να συνταχθεί από συμβολαιογράφο(...)*».⁷⁷

Αντίθετη είναι η κατάσταση και δεν απαιτείται καν η καταχώρηση της μεταβίβασης —στα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού κράτους τουλάχιστον— σε περιοχές όπως στο Ναύπλιο, το Άργος, την Κορώνη, το Μεσολόγγι κτλ.

76. Η έννοια αυτή της νομής εισάγεται στην Ιουστιανιάνειο νομοθεσία. Στις προηγούμενες περιόδους του ρωμαϊκού δικαίου η έννοια ήταν ευρύτερη και αφορούσε και όποιον κατέχει με θέληση (πρόθεση) να εξουσιάζει φυσικά το πράγμα. Βλ. Δημήτριος Χ Γκόφας, *Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*, Α ημιτόμος,, Αν. Ν Σάκκουλας, Αθήνα –Κομοτηνή, 1974-1979, σ.129 επ.

77. Γκ. Α. Μάουρερ, *ό.π.*, σ. 666.

Σύμφωνα με την ανάλυση που κάνει ο Μάουρερ για το ισχύον δίκαιο στον ελλαδικό χώρο και στηριζόμενος σε όσες απαντήσεις έλαβε ως Υπουργός Δικαιοσύνης για τα τοπικά έθιμα, γενικά το εμπράγματο δίκαιο στηρίζεται στη ρωμαϊκή παράδοσή αλλά ως προς την ακίνητη περιουσία εφαρμόζεται και το τουρκικό δίκαιο.⁷⁸ Ειδικότερα, όταν το πρώην μέλος της Αντιβασιλείας μιλάει για ισχύ του ρωμαϊκού δικαίου αναφέρεται κατά κύριο λόγο στις εθνικοϊδιόκτητες φυτείες, τα «γεδίκια» και τα «κολλιγικά» ή «κληρονομικά ελαιόδεντρα». Τα γεδίκια είναι τα κτίσματα που βρίσκονται μέσα στην περιοχή των κτημάτων που ανήκαν σε τζαμιά (=βακούφια). Στις περιπτώσεις αυτές παρατηρείται διάσπαση της ιδιοκτησίας και κατ' επέκταση υπάρχουν άλλοι ιδιοκτήτες για το κτήμα αφενός και για το κτίσμα, τη φυτεία ή τα δέντρα αφετέρου. Σε γενικές γραμμές οι σχέσεις ιδιοκτησίας που υπήρχαν πριν τα επαναστατικά χρόνια συνέχιζαν να αναπαράγονται και μετά την ίδρυση του εθνικού κράτους.

Άξιες αναφοράς ως προς τη διαμόρφωση της σχέσης του κυρίου ή του νομέα με τη γη είναι και οι ετήσιες εισφορές είτε σε χρήμα είτε σε καρπό, που έχουν κατά τον Μάουρερ τον χαρακτήρα ενοικίου ενώ δεν πρέπει να αφήσουμε εκτός της συγκεκριμένης ανάλυσης τη δεκάτη. Η δεκάτη αποτελεί *«αντάλλαγμα του μισθωτού προς το Κράτος»*⁷⁹ για την παραχώρηση και αξιοποίηση της γης και αναφέρεται ειδικά στα δημητριακά και τις άλλες καλλιέργειες. Άλλες μορφές ιδιόμορφης διαμόρφωσης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος είναι τα παρασπόρια και τα κληρονομικά ελαιόδεντρα, τα οποία ο Μάουρερ τα συσχετίζει με την εμφύτευση της Εξαβίβλου.

ι. Το καθεστώς ιδιοποίησης της γης

Το βασικό ζήτημα που αναδεικνύεται στα πλαίσια δικαιικών κανόνων και εθίμων που παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις, πολυπλοκότητα ακόμη και αντιφάσεις είναι η κατάσταση που τελικά διαμορφώθηκε στο ελληνικό χώρο σε σχέση με το καθεστώς γαιοκτησίας. Βέβαια το ερώτημα αυτό περικλείει και την δυσκολία του προσδιορισμού ενός χρονικού σημείου, στο οποίο μπορεί να αναγνωρισθεί ενιαίο και τυπικό σύστημα δικαίου. Καθώς όμως η συνεχής μεταβολή των συνόρων του ελληνικού κράτους, αλλά και η τοπική διαφοροποίηση που υπάρχει στον ελληνικό χώρο λόγω της ιδιόμορφης ιστορικής πορείας κάθε περιοχής, καθιστούν αδύνατο τον προσδιορισμό χρονικού σημείου κατά το οποίο η μελέτη του δικαίου μιας περιοχής

78. Γκ. Α. Μάουρερ, *ό.π.*, σ. 583.

79. Γκ. Α. Μάουρερ, *ό.π.*, σ. 586.

θα συνέπιπτε καθολικά με το δίκαιο του Ελληνικού Κράτους, είμαστε υποχρεωμένοι να εντάξουμε κάποιες περιοδολογήσεις στην ανάλυση.

Η πρώτη περιοδολόγηση έχει ως σημείο αναφοράς το 1871, έτος κατά το οποίο ψηφίζονται οι νόμοι υλά, ψηή, και τλς' του Μαρτίου 1871 με τους οποίους προβλέπεται η διανομή των Εθνικών Γαιών. Η δεύτερη αφορά τη γνωστή διάκριση των περιόδων πριν και μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας (1881). Η πρώτη περίπτωση αφορά, κατ' επέκταση, την επίσημη αναγνώριση της αποκλειστικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας σε σχέση με την κρατική ενώ η δεύτερη αφορά το ζήτημα αν στον ελλαδικό χώρο επικρατεί η μικρή ή η μεγάλη ιδιοκτησία. Στα πλαίσια αυτών των περιοδολογήσεων υπάρχουν ιστορικές στιγμές, οι οποίες απαιτούν ιδιαίτερη ανάλυση όπως η ενσωμάτωση των Επτανήσων και των μεγάλων ιδιοκτησιών που υπάρχουν σε αυτά.

Αρχικά λοιπόν για να κατανοήσουμε τόσο το πλέγμα των έγγειων σχέσεων όσο και το νομικό καθεστώς που συνεπιφέρουν, απαιτείται να μελετήσουμε το πέρασμα από την κρατική ιδιοκτησία και τα πολλαπλά δικαιώματα στην αποκλειστική ιδιοκτησία. Θα επεξεργαστούμε δηλαδή την περίοδο μέχρι και το 1871, όταν και γίνεται το αποφασιστικό βήμα για αναδιανομή της κρατικής γης. Ιδιαίτερης σημασίας στην επεξεργασία της πορείας αυτής είναι η αναφορά του Gustav Geib ο οποίος βοηθά να κατανοήσουμε την διαμόρφωση του ιδιοκτησιακού μοντέλου στην Ελλάδα, αναλύοντας την ιστορική πορεία του. Για τον Geib η ανάλυση αυτή δεν είναι παρά ανάλυση του εθίμου στον ελλαδικό χώρο και απαντάει στο τι ίσχυε και ισχύει στις τοπικές κοινωνίες. Ειδικότερα γράφει ότι επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το καθεστώς ιδιοκτησίας προέβλεπε ότι όλη η γη ανήκει στον Σουλτάνο, ο οποίος όμως είχε το δικαίωμα να μεταβιβάσει την κυριότητα του. Η μεταβίβαση μπορούσε να οδηγήσει είτε στη διαμόρφωση πλήρους κυριότητας με αποτέλεσμα ο κύριος να είχε την υποχρέωση καταβολή φόρου και δεκάτης είτε στη δημιουργία τιμαρίου. Στο τιμάριο, η ιδιοκτησία παρέμενε στο κράτος αλλά οι κάτοχοι μπορούν να το νέμονται ανενόχλητα, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα παραμελούσαν την καλλιέργεια και θα κατέβαλαν τους φόρους. Το τιμάριο δεν μπορούσε να εκποιηθεί ούτε να υποθηκευτεί, ήταν δυνατή όμως η κληροδότηση του στον πρωτότοκο γιο.⁸⁰

80. Gustav Geib , *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του βασιλιά Όθωνα του Α΄*, επιμέλεια- μετάφραση: Ίρις Αυδή- Καλκάνη, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2008, σ. 83-84.

Τα τιμάρια αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία η αποκλειστική ιδιοκτησία του κράτους ίσχυε μόνο θεωρητικά ενώ είχε αρχίσει να εξαπλώνεται η ιδέα της πλήρους ιδιοκτησίας. Μπορεί να διαπιστωθεί επομένως ότι στην περίοδο της ίδρυσης του ελληνικού κράτους η ιδέα της πλήρους αποκλειστικής κυριότητας συνυπάρχει και συγκρούεται με την πραγματικότητα των πολλαπλών δικαιωμάτων επί της γης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αντίληψης της ιδιοκτησίας, απαλλοτριώθηκαν κατά τα χρόνια της επανάστασης οι γαίες της Πελοποννήσου χωρίς αντάλλαγμα, οι οποίες κατοχυρώθηκαν στο ελληνικό κράτος ως αποκτηθείσες στον πόλεμο. Οι εκτάσεις που δεν κατακτήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου παραχωρήθηκαν στο ελληνικό κράτος με τις διεθνείς συνθήκες και επιτράπηκε στους Οθωμανούς να πουλήσουν τις ιδιοκτησίες τους. Ειδικότερα στην Ανατολική Στερεά Ελλάδα (σε τμήματα της Αττικής, Θηβών, Λοκρίδας, Φθιώτιδας) και στην Εύβοια δεν εφαρμόστηκε το δικαίωμα της κατακτήσεως, αλλά με βάση τα κείμενα των Πρωτοκόλλων του Λονδίνου και την Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης μπόρεσαν οι Οθωμανοί ιδιοκτήτες να πουλήσουν τις ιδιοκτησίες τους ή και να τις διατηρήσουν.⁸¹ Για την επίβλεψη της διαδικασίας αυτής ιδρύθηκε η Μικτή Ελληνο-Οθωμανική Επιτροπή που λειτούργησε από το 1832.⁸² Έτσι η πορεία αυτή στις συγκεκριμένες περιοχές είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση και μεγάλων ιδιοκτησιών γης.

Στα πλαίσια της διαδικασίας αυτής μετάβασης από το οθωμανικό στο ελληνικό κράτος και της διαμόρφωσης της ιδιοκτησίας, παρατηρούνται πολλές πρακτικές εκτός του παραπάνω νομιμοποιημένου παραδείγματος. Για παράδειγμα σε σχέση με την πώληση οθωμανικών ιδιοκτησιών καταγράφει ο Σ. Πετμεζάς ότι πωλήθηκαν πολλές δημόσιες γαίες σε χριστιανούς ιδιώτες, οι οποίοι αναγνωρίστηκαν τελικά από το Δημόσιο ως ιδιοκτήτες παρόλο που τα δικαστήρια κήρυξαν τις μεταβιβάσεις άκυρες.

Σε κάθε περίπτωση αν και γίνεται δεκτό ότι οι έγγιες σχέσεις με τα επάλληλα δικαιώματα εξακολουθούν να διαμορφώνονται υπό την επίδραση του δικαίου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας —ειδικά σε σχέση με τη διατήρηση δικαιωμάτων όπως η εμφύτευση, η διηνεκής κατοχή κτλ— πρέπει να σημειωθεί ότι η Επανάσταση αναδιαμορφώνει τους όρους αναπαραγωγής ιδιοκτησιακών σχέσεων και της ζωής των

81. Σ. Πετμεζάς, «Οι έγγιες σχέσεις στο βασίλειο της Ελλάδας (1830-1880)», στο Γ.Β. Δερτιλής – Κ. Κωστής (επιμ.) *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αν. Ν. Σάκκουλα, 1991, σ. 93.

82. Με διάταγμα της 28 Μαρτίου 1835 ορίζεται: «Δ.Επειδή τα σενέτια των κατά την Αττικήν κτημάτων εχάθησαν εξ αιτίας των περιστατικών του πολέμου, και πειθανόν να ηκολουθήσε τούτο και εις άλλα μέρη, αι μαρτυρία αξιότιμων ανρθώπων αμφότερων των μερών θέλουν ισχύει προς ανίχνευσην της αλήθειας. Ταύτα εγκριθέντα εν κοινή γνώμη εγράφη εν των παρόντι πρωτόκολλο»

χωρικών, προωθώντας ακόμη περισσότερο σε σχέση με την τελευταία περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας την διάδοση της αποκλειστικής ιδιοκτησίας. Είναι στα πλαίσια της αναγκαιότητας της συγκυρίας, η ισορροπεί ανάμεσα στη συνέχεια και στη μεταβολή. Είναι η στιγμή κατά την οποία «εθνικοποιείται το οικονομικό παρελθόν».⁸³

Τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους το σύστημα της γαιοκτησίας περιλαμβάνει:

1. ατομική ιδιοκτησία γη (με συνύπαρξη μικρών και μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών)
2. Εθνική ιδιοκτησία του μεγαλύτερου τμήματος της αγροτικής γης, των λιβαδιών, των δασών και ενός μεγάλου τμήματος των καλλιεργημένων φυτειών.
3. αγροτική καλλιέργεια των μεγάλων ιδιοκτησιών (ανεξάρτητα από το αν ανήκαν στο κράτος ή σε ιδιώτες) βασισμένη στο σύστημα της αγροληψίας. Το σύστημα αυτό αποτελούσε για τον ελληνικό χώρο τον ιστορικά καθιερωμένο τρόπο διεξαγωγής των αγροτικών καλλιεργειών. Ήδη από τα χρόνια της Επανάστασης είχε εκφραστεί η θέληση να κατοχυρωθεί η γη στους χωρικούς.⁸⁴

Αξίζει να αποσαφηνίσουμε ότι οι εκτάσεις μεγάλης ιδιοκτησίας, είτε του Δημοσίου είτε ιδιωτών, βαρύνονταν σχεδόν πάντα από εμπράγματα δικαιώματα τρίτων (εμφυτεύσεις, κατοχή κτλ)

Ειδικότερα τα εθνικά κτήματα, τα κτήματα δηλαδή του δημοσίου, αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ακίνητης περιουσίας της χώρας. Για τη συγκεκριμενοποίηση της περιγραφής, πρέπει να αναφερθεί ότι με βάση τα διαφορετικά στοιχεία, οι εθνικές γαίες έφταναν τα πρώτα χρόνια σε περισσότερο από το ήμισυ του απελευθερωμένου εθνικού χώρου, ποσοστό που μειώνεται σταδιακά. Με κάποια στοιχεία μάλιστα (Ι. Α. Πετρόπουλος- Αικ. Κουμαριανού) η κρατική περιουσία έφτανε σε ποσοστό 70 τοις εκατό.⁸⁵

Τα κτήματα αυτά μπορούσαν να ανήκουν είτε στην κατηγορία των εθνικών γαιών είτε στις εθνικοϊδιόκτητες φυτείες. Για τις εθνικές γαίες ίσχυε ένα καθεστώς σύμφωνα με το οποίο τα αρόσιμα αυτά εδάφη καλλιεργούνταν από αγρολήπτες του δημοσίου. Αντίθετα οι εθνικοϊδιόκτητες φυτείες αφορούσαν καλλιέργειες από

83. Σπύρος Ασδραχάς, Πρόλογος, *Οικονομική Ιστορία του ελληνικού κράτους*, Π.Ο.Ι.Π., Αθήνα 2011, σ. 10.

84. Ζ. Δεμαθής- Θ. Καλαφάτης- Γ. Μητροφάνης, «Γαιοκτησία και παραγωγή: Εμπειρικά και ερμηνευτικά ζητήματα», στο Καλαφάτης Θανάσης, Πρόντζας Ευάγγελος, Γιαννίσης Αναστάσιος κ.ά., *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. Α', Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2011, σ. 153.

85. Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του Ελληνικού κράτους (1833-1843)*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1982, σ. 260.

αμπέλια, σταφίδες, ελαιόδεντρα, και διάφορες δεντροκαλλιέργειες και καλλιεργούνταν από ιδιώτες. Στην τελευταία αυτή περίπτωση η γη ανήκε στο δημόσιο, τα φυτά και τα δέντρα όμως (εξ ολοκλήρου ή εν μέρει) στους καλλιεργητές. Οι εθνικοϊδιόκτητες φυτείες προέκυψαν απλά από τη διατήρηση των εμπραγμάτων δικαιωμάτων (διηνεκής κατοχή, εμφυτεύσεις) που κατείχαν οι καλλιεργητές από την περίοδο της οθωμανικής εξουσίας.

Ειδικά σε σχέση με τις εθνικοϊδιόκτητες φυτείες μπορεί να διαπιστωθεί η διατήρηση στοιχείων του οθωμανικού καθεστώτος, ακόμη και αν τα διαφορετικά δικαιώματα παραπέμπουν στο ρωμαϊκό δίκαιο. Τα επάλληλα δικαιώματα επί της γης υπάρχουν και ανταγωνίζονται ένα ορθολογικό μοντέλο οργάνωσης της ιδιοκτησίας. Η νομή εξακολουθεί να κυριαρχεί για αρκετά χρόνια μετά την ίδρυση ελληνικού κράτους. Το 1837 (15/ 27 Ιανουαρίου) δημοσιεύεται ο νόμος «περί φυτειών επί εθνικών γαιών». Ο νόμος αυτός επιβεβαιώνει την κυριότητα του Δημοσίου επί των γαιών, αναγνωρίζοντας όμως ότι η ιδιοκτησία επί των καλλιεργειών επιμερίζεται μεταξύ δημοσίου και καλλιεργητή. Στο ίδιο αυτό κείμενο ορίζεται ότι αν δεν καλλιεργηθεί το κτήμα για διάστημα επτά ή πέντε ετών (για καλλιέργεια σταφίδας ή αμπελιού αντίστοιχα), η κυριότητα του κτήματος επιστρέφει ολόκληρη στο Δημόσιο. Η πρόβλεψη αυτή μας θυμίζει αρκετά την παράλειψη της καλλιέργειας του κτήματος στο τιμάριο , όπως το περιγράφει ο G. Geib. Το σημαντικό σε αυτό το κείμενο που το καθιστά ιδιαίτερο είναι η αναγνώριση του καλλιεργητή ως νομέα ακόμη και αν δεν είχε άδεια από την Κυβέρνηση (άρθρο 1).

Αναμφισβήτητο το μεγάλο ποσοστό της κρατικής ιδιοκτησίας ήταν και το βασικό γνώρισμα της αγροτικής οικονομίας. Το κράτος επομένως εκμεταλλεύεται τον μόνο οικονομικό πόρο που διαθέτει μετά την επίσημη αναγνώριση του, δηλαδή τις γαίες του μέσω του συστήματος της ενοικίασης του δικαιώματος της επικαρπίας και ταυτόχρονα διατηρεί το προεπαναστατικό σύστημα φορολογίας.

Παρόλα αυτά, «τα περισσότερα κτήματα του Δημοσίου παράμεναν χέρσα και ακαλλιεργήτα, περιμένοντας μοιρολατρικά το χέρι του καλλιεργητή που θα τα αξιοποιούσε»⁸⁶ γράφει ο Μάουρερ, για να συμπληρώσει ότι τίποτα δεν είχε γίνει στην χώρα, πέρα από κάποια σχέδια για την εγκατάσταση των στρατιωτικών και την ίδρυση πόλεων «στο τόσο σημαντικό αυτό θέμα— όχι μονάχα από άποψη οικονομική— για ένα νεοδημιούργητο Κράτος». Αυτό επιβεβαιώνεται καθώς ο αγροτικός πληθυσμός σε ποσοστό άνω του 68% αποτελούνταν από ακτήμονες σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις

86. Γκ.Λ. Μάουρερ, *ό.π.*, σ. 586.

που έφθαναν στο 46% - 48% του συνολικού εδάφους.⁸⁷ Την κατάσταση αυτή θα την περιγράψει ο Παύλος Καλλιγιάς στο μυθιστόρημα του *Θάνος Βλέκας*, παρομοιάζοντας με το νέο αίνιγμα της Σφιγγός «γης άνευ ανθρώπων και ανθρώπων άνευ γης».⁸⁸

Έτσι ενώ η ελληνική οικονομία ήταν κυρίαρχα αγροτική και ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος αγρότες, οι νομικοί διαχωρισμοί των αγροτών με κριτήριο τη θέση τους ως προς τα εμπράγματα δικαιώματα, όπως διαμορφώνονται (κυρίως με βάση το αν έχουν τίτλους ιδιοκτησίας σύμφωνα με το νέο δίκαιο ή ήταν ακτήμονες χωρικοί) αποτελεί σημαντικό εμπόδιο στο να αναπτυχθεί η αγροτική παραγωγή. Η παραπάνω περιγραφείσα κατάσταση διαμορφώνει ένα περιβάλλον στο οποίο η διανομή της εθνικής περιουσίας μοιάζει επιτακτική, ώστε να εξασφαλιστεί μέσω της εμπορευματοποίησης της παραγωγής και της διαμόρφωσης ενός κερδοσκοπικού αγροτικού περιβάλλοντος η αύξηση της παραγωγής.

Στα όρια αυτής της συζήτησης πρέπει να σταθούμε λίγο γενικότερα στην σχέση μεταξύ ιδιωτικής- δημόσιας (κρατικής) περιουσίας. Γράφει ο Μάουρερ το 1835 για την άφιξη της Αντιβασιλείας στην Ελλάδα:

Μετά την απελευθέρωση, αλλά και πιο πρόσφατα ακόμη, και μέχρι και τις πρώτες εβδομάδες μετά την άφιξη του Βασιλιά και της Αντιβασιλείας, πουλήθηκαν —αν είναι δυνατόν!— ένα σωρό κρατικά ακίνητα : σπίτια, οικόπεδα , μύλοι στοές, λαχανόκηποι, αγροί, χωρίς καν να εισπραχθεί η αξία τους. Για αυτό η πρώτη μας ενέργεια ήταν να απαγορεύσουμε ρητά κάθε άλλη πούληση κρατικής ιδιοκτησίας. Ταυτόχρονα δώσαμε εντολή στο Υπουργείο των Οικονομικών να ετοιμάσει, όσον το δυνατόν πιο γρήγορα κατάσταση όλων των πωλήσεων ακινήτων από την εποχή του Αγώνα και μετά. Στις καταστάσεις αυτές θα έπρεπε να αναφέρεται και η αξία του ακινήτου, η τιμή πωλήσεως τι ποσό καταβλήθηκε από τον αγοραστή, τι υπόλοιπο απομένει. Ποια κρατική αρχή διέταξε την πώληση κτλ Η εντολή αυτή δόθηκε και άλλες φορές, αλλά ποτέ δεν εκτελέσθηκε, ούτε από τον Μαυροκορδάτο που διεύθυνε ο ίδιος προσωπικά το Υπουργείο Οικονομικών , ούτε και από τον

87. Ευάγγελος Πρόντζας, «Γένεση και συγκρότηση του οικονομικού εθνικού χώρου», στο Καλαφάτης Θανάσης, Πρόντζας Ευάγγελος, Γιαννίσης Αναστάσιος κ.ά., *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. Α', Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2011, σ. 621.

88. Π. Καλλιγιάς, *Θάνος Βλέκας*, ό.π, σ. 153.

διάδοχο του, τον Θεοχάρη, γιατί ήσαν οι προύχοντες στη μέση και οι διάφοροι αετονύχηδες που είχαν κάθε συμφέρον να μη γίνουν οι καταστάσεις.⁸⁹

Τόσο αυτό το απόσπασμα, όσο και η υπενθύμιση εκείνου, με το οποίο ξεκίνησε αυτό το κεφάλαιο αναδεικνύουν τη σχέση του ιδιώτη με την κρατική γη. Το διάταγμα του 1833 που απαγορεύει την εκποίηση των εθνικών κτημάτων δεν μπορεί να εμποδίσει μια σειρά πρακτικών που αναπτύσσονται στην ύπαιθρο. Αν και γενικά ο φόρος, η ενοικίαση αν πρόκειται για φθαρτό κτήμα ή η επικαρπία αν πρόκειται για εθνικοιδιόκτητο αποτελούν τον κρίκο μεταξύ κράτους και κατόχου, η κατάσταση δεν είναι σαφής. Η κατοχή είχε πιο μόνιμα χαρακτηριστικά με αποτέλεσμα να απαλύνει τη διαφορά με την πλήρη ιδιοκτησία, ενώ επρόκειτο για κληρονομητό δικαίωμα. Τα δικαιώματα αυτά που είχαν επί της γης νομιμοποιούν στα μάτια των ανθρώπων της περιόδου και υπό το πρίσμα της ιδέας της αποκλειστικής ιδιοκτησίας καταπατήσεις για ιδιωτικές καλλιέργειες ή και για εκμετάλλευση και εκποίηση της γης. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την σιωπηρή αποδοχή της κατάστασης αυτής από το κράτος υπό τον όρο της καταβολής από τον εκάστοτε καταπατητή του φόρου και του ποσού της επικαρπίας.

Είναι επόμενο, κατ' επέκταση, ότι τα δικαστήρια έρχονται σταθερά αντιμέτωπα με τέτοιου περιεχομένου υποθέσεις και αναγκάζονται να αποφασίσουν ανάμεσα στα διαφορετικά δικαιώματα. Η θέση τους σε αυτές τις υποθέσεις είναι συνήθως υπέρ των χριστιανών δικαιούχων ενώ απαιτούσαν από το Δημόσιο απόδειξη της κυριότητας του.⁹⁰ Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σ. Πετμεζάς για την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί ότι δεν ήταν οι έγγειες σχέσεις που ρύθμιζαν το φόρο αλλά το «φορολογικό καθεστώς που προσδιόριζε και κατοχύρωνε τον χαρακτήρα των δικαιωμάτων του καλλιεργητή επί της γης». Η έρευνα των δικαστηριακών αρχείων θα παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον και θα συμπλήρωνε την ερευνητική αυτή υπόθεση.

Αν και τελικά η καταγραφή που ζητά ο Μάουρερ δεν πραγματοποιείται, η ανάγκη να διαμορφωθεί κάποια ασφάλεια σε σχέση με τη γη αλλά κυρίως η ανάγκη να διασφαλιστούν τα δικαιώματα του δημοσίου οδηγεί στο νόμο της 21 Ιουνίου/ 3 Ιουλίου 1837 περί διακρίσεως κτημάτων. Σύμφωνα με το κείμενο αυτό, «Όλα τα παρ' ιδιωτών, ή κοινοτήτων μη δεσποζόμενα, δηλαδή όλα τα αδέσποτα, και τα των ακλήρων αποθανόντων κτήματα, ή τα εγκαταλελειμμένα από των κληρονόμων κτήματα, επί των οποίων δεν υπάρχουν άλλων αποδεδειγμένοι απαιτήσεις, ανήκουν

89. Γκ.Λ. Μάουρερ, *ό.π.*, σ. 585.

90. Σ. Πετμεζάς, *Οι έγγειες σχέσεις στο Βασίλειο της Ελλάδας (1830-1880)*, *ό.π.*, σ. 93.

εις το δημόσιον»⁹¹ και «Ιδιωτικά κτήματα είναι τ' ανήκοντα εις εν, ή και πλείω κατά μέρος άτομα, ή εις κοινότητα τινά».⁹²

Πρέπει να γίνει δεκτό, ότι γενικά το καθεστώς στο νέο ελληνικό κράτος επιτρέπει μια ιδιαίτερα ρευστή κατάσταση σε σχέση με τα εμπράγματα δικαιώματα. Η εμπλοκή των τοπικών δικτύων στην διεκδίκηση και τη διανομή δικαιωμάτων, η αναγνώριση αντίστοιχων δικαιωμάτων από το κεντρικό κράτος στη λογική της διαπραγμάτευσης και ενσωμάτωσης των τοπικών ελίτ, αλλά και η απουσία των τίτλων ιδιοκτησίας και γραφειοκρατικών μηχανισμών που θα καταγράφουν τα δικαιώματα διαμορφώνει μια κατάσταση μέσα στην οποία η δεσποτεία, η κατοχή, η νομή δεν μπορούν να περιβληθούν «ασφάλεια δικαίου», όπως θα επέβαλε το πρότυπο των δυτικών κρατών.

Η ανάγκη να διανεμηθεί η γη, που ανήκε στο Δημόσιο, θα αναγνωριστεί πολλές φορές κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ενώ το 1844 θα αποτυπωθεί και συνταγματικά. Φυσικά αυτό το γεγονός δεν θα σημάνει καμιά διαφοροποίηση σε σχέση με το καθεστώς της γαιοκτησίας, αφού την τελευταία αυτή περίοδο του Όθωνα (1844-1862) δεν θα ληφθεί καμιά νέα πρωτοβουλία. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι μέχρι και το 1860, έχει παγιωθεί στον ελληνικό χώρο ένα ιδιόρρυθμο καθεστώς που έμοιαζε —σε μακροσκοπική παρατήρηση— με μεταβατικό. Αυτό σημαίνει ότι συνυπάρχει η κρατική ιδιοκτησία με τα δικαιώματα που είναι αναγνωρισμένα από την Οθωμανική περίοδο ενώ παράλληλα ενισχύεται η ιδέα της αποκλειστικής ιδιοκτησίας.

Την περίοδο αυτή παρόλο που έχει συμφωνηθεί στην βιβλιογραφία ότι επικρατεί η μικρή ιδιοκτησία, υπάρχουν και μεγάλες ιδιοκτησίες. Παράλληλα πολλά από τα δικαιώματα κατοχής δεν στηρίζονται σε τίτλους καθώς η απουσία τους αποτελεί έναν από τους βασικούς λόγους που το δίκαιο δεν μπορεί να εξορθολογιστεί ενώ η δεκάτη συντηρείται μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1870. Υπάρχει σύγκρουση μιας κοινωνίας που ακολουθεί την καθημερινή επιβίωση κάτω από τις γνωστές μεθόδους και συνήθειες, και μιας κοινωνίας που αλλάζει για να ενταχθεί στην εθνική και διεθνή αγορά.

91. Άρθρο 16.

92. Άρθρο 20.

ii. Η διανομή των εθνικών γαιών

Μετά τη μεταπολίτευση του 1864, το ζήτημα της διανομής των γαιών θα γίνει θέμα πολιτικής προτεραιότητας μαζί με μια σειρά άλλων φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων. Η δεκαετία του 1860 ανοίγει το δρόμο για τη διαμόρφωση των όρων που οδηγήσουν στην βιομηχανοποίηση και επικράτηση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στον ελλαδικό χώρο. Η διανομή των γαιών, αποτέλεσε την προϋπόθεση για την δημιουργία της αγροτικής πίστης, που επιδίωκε το κράτος ώστε να αντιμετωπισθεί η τοκογλυφία και να αναπτυχθεί η αγροτική παραγωγή. Ειδικά για τις εθνικοϊδιόκτητες φυτείες που απέδιδαν σημαντικά κέρδη, η εξασφάλιση των εμπράγματων ασφαλειών θα άνοιγε το δρόμο για την αγροτική τραπεζική πίστη.

Η σύγκρουση για τη διανομή της γης μεταξύ των φιλελευθέρων που είχαν αναδειχθεί σε σημαίνουσες προσωπικότητες μετά το 1860 αποτελεί το πρώτο μεγάλο γεγονός που αποδεικνύει την ενσωμάτωση από την ελληνική κοινωνία των ιδεών του φιλελευθερισμού. Στη συζήτηση αυτή συμμετέχουν κάποια από τα πρόσωπα που είδαμε ήδη στο πρώτο μέρος, οι οποίοι προσπάθησαν να αναπτύξουν την πολιτική οικονομία και την οικονομική επιστήμη στον ελληνικό χώρο. Ο Α. Κουμουνδούρος, πρωθυπουργός αρκετές φορές τα χρόνια 1865-1880, μαζί με τον Ευγένιο Κεχαγιά και τον Παύλο Καλλιγά υποστηρίζουν ότι οι φυτείες έπρεπε να χωριστούν σε δυο ίσα τμήματα από τα οποία το ένα άνηκε στον Δημόσιο και το άλλο στον καλλιεργητή. Η αντίληψη αυτή απορρέει από την αρχική θέση ότι καλλιεργητές και Δημόσιο βρίσκονται σε μια μορφή «οιονεί συνεταιρισμού»,⁹³ στον οποίο οι καλλιεργητές συνεισέφεραν εργασία και κάποια κεφάλαια ενώ το δημόσιο προσέφερε την γη.

Από την άλλη πλευρά της άποψης αυτής βρίσκεται ο Σ. Σωτηρόπουλος, βουλευτής που διετέλεσε και Υπουργός Οικονομικών, ο οποίος υποστήριζε ότι τα δέντρα και τα φυτά ανήκαν εξ ολοκλήρου στους καλλιεργητές. Η άποψη αυτή απορρέει από το ότι ήταν πολύ μεγαλύτερο το κόστος των κεφαλαίων και της εργασίας που είχαν ξοδέψει οι καλλιεργητές από την αξία που είχε η γη πριν να καλλιεργηθεί.

Τελικά το ζήτημα των εθνικών γαιών θα λυθεί με μια σειρά νόμων το 1871. Ο Α. Κουμουνδούρος αποδέχεται τελικά την γνώμη του Σωτηρόπουλου και οι εθνικοϊδιόκτητες φυτείες πωλούνται στους καλλιεργητές τους μόνο με την καταβολή της αξίας της γης. Η αρόσιμη εθνική γη πωλήθηκε επίσης με αντίστοιχους όρους, με

93. Ε. Πρόντζας, *ό.π.*, σ. 156.

μόνη διαφορά ότι σε αυτή την περίπτωση τέθηκε ανώτατο όριο εξαγοράσιμης γης τα 40 στρέμματα ποτίσιμης ή 80 στρέμματα ξερικής γης.

Αυτό που πρέπει να σημειωθεί και ακολουθεί συλλογισμούς που έχουν διατυπωθεί παραπάνω είναι ότι όταν ψηφίστηκαν οι νόμοι για τη διανομή, ένα πολύ σημαντικό κομμάτι καλλιεργητών κατείχαν κομμάτια γης που είχαν προκύψει και από επεκτάσεις σε δημόσιες γαίες. Επρόκειτο για ένα καθεστώς που είχε παγιωθεί, όπως και περιγράφηκε, στη διάρκεια αρκετών δεκαετιών. Το κράτος δεν ανέτρεψε το πλαίσιο αυτών των σχέσεων αλλά επέτρεψε την απόκτηση της γης ανεξαρτήτως του πώς είχε έλθει υπό την κατοχή του αιτούντος να αγοράσει τη γη με βάση το νόμο.

Αρχικά λοιπόν, παγιώνεται μια κατάσταση στην ύπαιθρο σύμφωνα με την οποία συνυπάρχει μικρή, μεσαία και μεγάλη ιδιοκτησία υπό την κυριαρχία της κρατικής, η οποία και δημιουργεί πλήθος ακτημόνων καλλιεργητών. Η επιταγή όμως να αυξηθεί και να εμπορευματοποιηθεί η παραγωγή στα πλαίσια πλέον μια διεθνούς οικονομίας, να επιτευχθεί πλήρης εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας και να αναπτυχθεί η κτηματική και αγροτική πίστη απαιτούσαν να λυθεί το ζήτημα της διάθεσης των εθνικών γαιών. Με αυτό τον τρόπο όχι μόνο θα διαμορφώνονταν καλύτεροι όροι για την αγροτική παραγωγή αλλά θα εξασφαλιζόνταν και η εμπράγματη ασφάλεια. Η ανάγκη αυτή σηματοδοτεί ουσιαστικά την μετάβαση όχι πλέον από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό κράτος, αλλά την συγκρότηση νεωτερικού κράτους από το ελληνικό βασίλειο.

Η συζήτηση αυτή είναι τόσο σημαντική γιατί η ψήφιση των νομοσχεδίων του 1871 αποτελεί το πρώτο σημαντικό χρονικό σημείο κατά το οποίο ο φιλελευθερισμός επικρατεί και θεσμικά στον ελληνικό χώρο. Παρά την ύπαρξη κάποιων συζητήσεων (ειδικά σχετικά με ίδρυση τραπεζών), της επανάστασης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 και του Συντάγματος του 1844 και του 1862, τη δεκαετία του 1870 θεσμοποιείται ο οικονομικός φιλελευθερισμός. Διαβάζουμε στον Ι Σούτσο που γράφει το 1862 στο κείμενο του *Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, εξηγώντας την ανάγκη της διανομής των γαιών:

Το περί εκποιήσεως των εθνικών γαιών και κτημάτων ζήτημα, δεν είναι οικονομικόν μόνον αλλά και πολιτικόν ζήτημα έκτων σπουδαιοτάτων· είναι εν ζήτημα οικονομικόν, καθότι παρά πάντων ομολογείται, αι εθνικαί γαίαι και εθνικά κτήματα, διατελούντα εις την κυριότητα του δημοσίου ατελώς και κακώς καλλιεργούνται· ενώ αν εξεποιούντο και ελευθέρως εκκυκλοφόρουν, ήθελον

*τελευταίον περιέλθει εις χείρας των ικανωτέρων και επιμελεστέρων. Και βεβαίως ουδέποτε γη εθνική ή κτήμα δημόσιον , υπό απλού κατόχου υπό ενοικιαστού ή υπό επιστάτου τυ δημοσίου καλλιεργούμενον, θέλει καλλιεργηθή μετά της επιμελείας, ην καταβάλλει επί της ιδιοκτησίας του(...).*⁹⁴

Η διαμάχη τελικά μεταξύ της ομάδας του Σ. Σωτηρόπουλου και του Α. Κουμουνδούρου αντανακλά μια σύγκρουση θέσεων που ξεκινά όμως από την ίδια αναγκαιότητα. Από τη μια ο Σωτηρόπουλος πιστός στον πολιτικό φιλελευθερισμό και ακολουθώντας με ακρίβεια τις προτάσεις του καθηγητή Σούτσου, μπορούμε να δούμε ότι δεν υποστηρίζει κάτι άλλο παρά το ότι ο *«μόχθος του ανθρώπου του ανήκει απόλυτα»*.⁹⁵ Παρόλα αυτά, αν και δηλαδή αποδέχεται τη θέση του Locke⁹⁶ για την ιδιοκτησία επί της εργασίας, δεν προεκτείνει αυτή τη θέση —όπως αντίστοιχα δεν κάνει ούτε ο Ι.Α. Σούτσος— περισσότερο στο να υποστηρίζει ότι *«Όση γη οργώνει ένας άνθρωπος και τη φυτεύει ,τη βελτιώνει ,την καλλιεργεί και είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει τα προϊόντα της αποτελεί ιδιοκτησία του. Με τον μόχθο του, κατά κάποιον τρόπο, την περιφράσσει , αποσπώντας την από τις κοινοτικές γαίες»*,⁹⁷ όπως συνεχίζει ο Locke. Αυτό δικαιολογείται εύκολα από την πραγματική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα δημοσιονομικά δεδομένα της χώρας. Η νομή είχε παγιωθεί ως κατάσταση καθώς η είσπραξη είτε έγγειων φόρων είτε το ποσό για την ενοικίαση της γης, αποτελούσαν τα βασικά έσοδα του κράτους. Η ανάγκη να αναπτυχθεί η αγροτική παραγωγή, με στόχο μελλοντικά κέρδη συγκρουόταν με την πραγματική απώλεια κερδών. Για αυτό και ο Σ. Σωτηρόπουλος προτείνει να μην παραχωρηθεί η γη αλλά να πωληθεί ως ιδιοκτησία του κράτους.

Από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε ότι είναι η ίδια αναγκαιότητα, η οποία τροφοδοτεί τη θέση του Α. Κουμουνδούρου, ο οποίος επιθυμεί σε μια πιο πραγματική ανάγκη να φέρει έσοδα στα κρατικά ταμεία. Στην περίπτωση αυτή ακριβώς η εν λόγω ανάγκη αφήνει στην άκρη την σκέψη για την προστασία των καλλιεργητών, θέτοντας όμως σε κίνδυνο την ίδια την επιτυχία του νόμου. Για αυτό και τελικά θα πεισθεί ο Κουμουνδούρος να προωθήσει την θέση του Σωτηρόπουλου.

94. Ι.Α. Σούτσος, *Δοκίμιον περί Οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Τυποις Ν. Γ Πάσσαρη και Α.Γ Καναριώτου, Αθήνα 1863, σ. 102-103.

95. Αντίληψη που παραπέμπει ευθέως στην πραγμάτευση της ιδιοκτησίας από τον Locke.

96. Αναφέρουμε τη θέση αυτή από τον J. Locke, καθώς αποτελεί νεωτερισμό του σε σχέση με την μέχρι τότε θεωρία για την ιδιοκτησία. Βλ. Κ. Μπ. Μάκφερσον , *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, εκδόσεις Γνώση, 1986.

97. John Locke , *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, μετάφραση: Π.Μ Κιτρομηλίδης, Πόλις, Αθήνα 2010, σ. 111, 32.

iii. Μικρή ή μεγάλη ιδιοκτησία

Το ερώτημα στο οποίο πρέπει να επανέλθουμε μετά από την περιγραφή της παραπάνω πορείας διαμόρφωσης των έγγειων σχέσεων είναι αν στην Ελλάδα η πολιτική εξουσία επιδίωξε την διαμόρφωση μικρής η μεγάλης ιδιοκτησίας. Το ερώτημα αυτό δεν αναφέρεται στο αν υπήρχαν μεγάλες ιδιοκτησίες, το οποίο το έχουμε απαντήσει ήδη παραπάνω αλλά στην επιδίωξη της πολιτικής που ακολουθήθηκε. Μεγάλες ιδιοκτησίες υπήρχαν τόσο στην Ανατολική Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια, όσο και κάποιες στην Πελοπόννησο, ενώ μετά το 1864 με την προσάρτηση των Επτανήσων ενσωματώνονται στο γαιοκτητικό σύστημα περισσότερες μεγάλες ιδιοκτησίες, οι οποίες μάλιστα διέπονταν από διαφορετικής προέλευσης δίκαιο. Σε κάθε περίπτωση εδώ θα δούμε την επιδίωξη της πολιτικής εξουσίας ως προς τη διαμόρφωση των σχέσεων. Για αυτό και θα μελετήσουμε τα νομοθετήματα, που δημοσιεύτηκαν πριν το 1871 για την διανομή των γαιών, και τα οποία μπορεί να μην πέτυχαν στο στόχο τους να αναδιανείμουν τις εθνικές γαίες, αντανakλούν όμως τις πολιτικές προθέσεις σε σχέση με το καθεστώς τη γης.

Κάποιοι νόμοι που δημοσιεύονται τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους δείχνουν την προσπάθεια να διανεμηθεί η γη σε ακτήμονες και κατόχους άλλων εμπραγμάτων δικαιωμάτων. Ο πρώτος νόμος, που συνιστά και την πρώτη προσπάθεια διανομής των εθνικών κτημάτων, αφορά το νόμο περί προικοδοτήσεων που δημοσιεύεται στις 26 Μαΐου 1835. Ο νόμος αυτός αποτέλεσε την προσπάθεια του Όθωνα να αναδειχθεί ως «πατρική» μορφή στην πολιτική σκηνή. Σύμφωνα με το κείμενο του νόμου δινόταν το δικαίωμα στους αρχηγούς των οικογενειών να ζητήσουν και να λάβουν από το κράτος ομολογία 2000 δραχμών για την αγορά γης. Η τιμή της γης καθοριζόταν μέσω του πλειστηριασμού που θα πραγματοποιούνταν. Μέγιστο όριο γης ήταν τα 40 στρέμματα και καθορίζονταν και από την ποιότητα της γης. Λίγους μήνες μετά τη δημοσίευση του νόμου αυτού, δημοσιεύτηκε ως διασαφήνιση νέος νόμος, με τον οποίο δινόταν η δυνατότητα να αγορασθούν συμπληρωματικά επιπλέον 80 στρέμματα από όσους είχαν αγοράσει ήδη 40. Η τροποποίηση του νόμου αποτελεί μια απόδειξη της αποτυχίας του. Στην πραγματικότητα η πρόβλεψη για αγορά γης δεν συνάντησε ευρείας εφαρμογής, καθώς τα στρέμματα που διανεμήθηκαν μέσω της νομοθετικής ρύθμισης, άγγιξαν ένα

μικρό ποσοστό. Μέχρι το τέλος του 1840 μόνο 6.124 αρχηγοί οικογενειών είχαν κάνει χρήση του νόμου.⁹⁸

Αυτό που παρατηρείται στην εφαρμογή του συγκεκριμένου νόμου είναι η μεταστροφή από την προσπάθεια κρατικής οργάνωσης της μικρής ιδιοκτησίας σε πρόβλεψη τρόπου για διαμόρφωση μεγαλύτερης ιδιοκτησίας στην προσπάθεια να αξιοποιηθεί η γη. Και είναι ακριβώς οι πιο ισχυροί, κυρίως τα μέλη των τοπικών ελίτ, αυτοί που θα εκμεταλλευτούν το νόμο.⁹⁹ Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Όθωνας επιδιώκει την μεγάλη ιδιοκτησία. Εξάλλου προβλεπόταν όριο ως προς τη γη που μπορούσε να αποκτήσει κάποιος από το Δημόσιο. Η επιλογή αυτή ικανοποιούσε ταμειευτικές ανάγκες. Αντιθέτως είναι γενικά παραδεκτό ότι ο Όθωνας όσο και ο Καποδίστριας επιδίωκαν την ενσωμάτωση των υπηκόων μέσω της διαμόρφωσης στρώματος μικροϊδιοκτητών. Προσέβλεπε στην διαμόρφωση «οικονομικά ανεξάρτητων χωρικών για να εγκαθιδρύσει ένα απολυταρχικό σύστημα διακυβέρνησης».¹⁰⁰ Ωστόσο η διανομή των εθνικών γαιών και μάλιστα υπό τίμημα ύψους που θα καθοριζόταν μέσα από πλειστηριασμό καθιστούσε απαγορευτική την συμμετοχή των ακτημόνων καλλιεργητών. Το λόγο αυτό αποτυχίας του νόμου περί προικοδοτίσεως τον αναφέρει και ο Σ. Σωτηρόπουλος στις εισηγήσεις που κάνει στη Βουλή σχετικά με τη διανομή των εθνικών γαιών.

Πρέπει, πάντως, να αναφερθεί ότι την περίοδο αυτή δεν υπάρχουν οι όροι για την διαμόρφωση εκτεταμένης μεγάλης ιδιοκτησίας, καθώς τα εργατικά χέρια για την καλλιέργεια των εδαφών δεν επαρκούν ώστε να εξασφαλίσουν την αξιοποίηση των εδαφών τους ενώ οι οικονομικά ισχυροί είχαν μεγάλο κέρδος από την ενοικίαση της συλλογής των φόρων, υπό το υπάρχον καθεστώς.

Ακόμη ένα νομοθετικό κείμενο, που πρέπει να αναφερθεί στην συζήτηση σχετικά με την διαμόρφωση ιδιοκτησιακού μοντέλου στον ελληνικό χώρο αλλά και των συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών που στόχευαν σε αυτό, είναι ο νόμος περί «φθαρτών κτημάτων» της 13(25) Νοεμβρίου 1836. Σύμφωνα με το νόμο αυτόν :

Όλα τα ακίνητα εθνικά φθαρτά κτήματα, όσα μη αναγκαία δια την προικοδότησιν ελληνικών οικογενειών ή δι' ιδιαιτέρους σκοπούς της Κυβερνήσεως, είναι διαθέσιμα,, θέλουν εκποιηθή βαθμηδόν δια λόγους οικονομικών συμφερόντων του Κράτους (...).

98. Ι.Α Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του Ελληνικού κράτους (1833-1843)*, ό.π., σ. 270.

99. Στάθης Κουτρουβίδης, «Η εφαρμογή του νόμου « περί προικοδοτίσεως » στην επαρχία της Πάτρας: κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις», στο *Δοκίμες τευχ 13-14*, άνοιξη 2005, σ.193-215.

100. Ε. Πρόντζας, ό.π., σ. 155.

*Τα Φθαρτά κτήματα περιλαμβάνουν «όλα τα κτήματα που υπόκεινται σε φθορές, όπως οικίες, μύλοι, εργαστήρια και αργότερα τις φυτείες, δηλαδή αμπελώνες, ελαιώνες κτλ. Τα άφθαρτα ήταν η γη που καλλιεργούνταν με δημητριακά καθώς και οι διάφορες φυτείες».*¹⁰¹

Οι φυτείες αρχικά δεν περιλαμβάνονταν στα φθαρτά κτήματα, σταδιακά όμως ο όρος διευρύνθηκε για να περιλάβει κάποια είδη από αυτές.

Η διανομή γης που τελικά πραγματοποιείται το 1871, δημιουργεί μια μεγάλη μάζα μικροκαλλιεργητών ιδιοκτητών γης. Έτσι στην Ελλάδα ακολουθείται ένα πρότυπο μετάβασης – συγκρότησης καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στον αγροτικό τομέα που στηρίζονται στην μικρή ιδιοκτησία, όπως συνέβη και στην Γαλλία, η οποία χαρακτηριζόταν επίσης από μεγάλο ποσοστό μικροϊδιοκτητών αγροτών. Αυτό άλλωστε αποτελούσε κοινό στόχο όλων των φιλελευθέρων που επικρατούν την περίοδο αυτή. Φαίνεται επομένως ότι τόσο η επί Οθωνικής περιόδου όσο και μετά την αποχώρηση του Όθωνα έχει επιβληθεί η ανάγκη να διανεμηθεί η κρατική γη. Η επιλογή αυτή, προφανώς, δεν εκκινεί από την ίδια σκέψη για τον Όθωνα, την Αντιβασιλεία και τις μοναρχικές δυνάμεις με αυτή που στηρίζει τη θέση των φιλελευθέρων. Και αυτό ακριβώς είναι ένα από τα ζητήματα που μας ενδιαφέρουν. Ο Όθωνας ήθελε με κάθε τρόπο να αποφύγει τη διαμόρφωση μιας ισχυρής κοινωνικής ομάδας γαιοκτημόνων οι οποίοι θα διεκδικούσαν πολιτική εξουσία. Αντίθετα στην φιλελεύθερη σκέψη η διανομή συνδέεται με όρους οικονομικής ανάπτυξης και όχι ενσωμάτωσης των υπηκόων κατά το πρότυπο πολιτικής που ακολουθούσε ο Όθωνας.

Συμπεράσματα

Η κατάσταση που διαμορφώθηκε στο νέο ελληνικό κράτος ήταν ιδιαίτερα περίπλοκη ως προς τις ιδιοκτησιακές σχέσεις. Η ανάγκη του Όθωνα, όπως και του Καποδίστρια να βρει στήριξη στην αγροτική τάξη οδήγησαν σε νόμους στα πλαίσια των οποίων διαμορφώθηκε ένα περιβάλλον αναμονής της διανομής των εθνικών γαιών από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια. Η καταπάτηση εθνικών γαιών και η επέκταση των ιδιωτικών ήταν σύνηθες φαινόμενο, το οποίο σκόπιμα το κράτος δεν εμπόδιζε. Επρόκειτο για μια πρακτική, που στόχευε να ευνοήσει τους αγρότες χωρίς τη ρητή

101. Εύη Καρούζου, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833-1871)», στο *Μνήμων* τευχ. 12 (1989), σ. 149-150.

αναγνώριση της πλήρης ιδιοκτησίας τους. Εξάλλου μέσω της χρησικτησίας, οι αγρότες θα οδηγούνταν στην απόκτηση κυριότητας.

Η ιδιοκτησία, ως αποκλεισμός του μη ιδιοκτήτη, αποτελεί κεντρική προϋπόθεση στη μετάβαση στο νεωτερικό κράτος, του οποίου ο νόμος δεν θα αναγνωρίζει προνόμια αλλά θα διαμορφώνει όρους τυπικής ισότητας. Ο όρος αυτός δεν μπορεί να ικανοποιηθεί στο νέο ελληνικό κράτος, στο οποίο οι τοπικές πραγματικότητες αναδεικνύουν συμφέροντα, που επιβάλλονται με τους «παραδοσιακούς μηχανισμούς» των ενόπλων. Για αυτό το λόγο, ανάμεσα στο νεωτερικό λόγο που αρθρώνεται από αυθεντίες όπως εκείνη της Εθνικής Τραπέζης και τον παραδοσιακό λόγο των τοπικών ηγετών κρατείται —όχι πάντα επιτυχώς— μια ισορροπία λεπτή.

Η φιλοαγροτική πολιτική σε γενικές γραμμές οδήγησε στην στήριξη των αγροτών προς το «πατερναλιστικό» πρόσωπο του Όθωνα. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι το πεδίο της υπαίθρου είναι ομοιογενές καθώς τόσο οι ιστορικές αντικειμενικές διαφοροποιήσεις, όσο και τα τοπικά δίκτυα εξουσιών μεταβάλλουν ανά περιοχή τα κριτήρια ενσωμάτωσης ή σύγκρουσης σε σχέση με τον κεντρικό πολιτικό λόγο του Βασιλιά.

Γ. Η ρύθμιση της υποθήκης

ι. Το ρωμαϊκό δίκαιο

Μέσα στις παραπάνω αναλύσεις, θα μπορέσει τώρα να ενταχθεί και η μελέτη του ενυπόθηκου δανεισμού. Έχουμε χαράξει τις γενικές γραμμές μιας πραγματικότητας που θα την επεξεργαστούμε πιο αναλυτικά παρακάτω από την πλευρά του δικαίου της υποθήκης.

Η υποθήκη αποτελεί είδος εμπράγματης ασφάλειας και διαμορφώθηκε ως δικαϊκή ρύθμιση, τόσο μέσα στο ρωμαϊκό όσο και ύστερα στο Βυζαντινό δίκαιο με διαφορετικούς τρόπους. Σύμφωνα με τον Δ. Χ Γκόφα η υποθήκη εμφανίζεται στο ρωμαϊκό δίκαιο τους προκλασικούς χρόνους¹⁰² ή και πιο μετά, και συνδέεται με την ανάγκη του εκμισθωτή αγροτικών κτημάτων να εξασφαλιστεί απέναντι στον μισθωτή ως προς την καταβολή του μισθώματος. Στην περίοδο αυτή ακόμη η υποθήκη αποτελεί διαίρεση του ενέχυρου «εν ευρεία έννοια» (*pignus*).¹⁰³ Το τελευταίο διακρίνεται σε ενέχυρο εν στενή έννοια (*pignusdatum*) στο οποίο παραδίδεται η νομή στο δανειστή και στην υποθήκη (*pignusobligatum*). Η υποθήκη δηλαδή είναι μορφή ενέχυρου, και συγκεκριμένα αυτό που καταρτίζεται χωρίς παράδοση της νομής. Στην διαμόρφωση οπότε της ρύθμισης αυτή η υποθήκη δεν αφορά την γη —η οποία άλλωστε δεν άνηκε στον οφειλέτη— αλλά τα εργαλεία, τα οποία έπρεπε να παραμείνουν στα χέρια των καλλιεργητών. Είναι αξιοσημείωτο ότι η υποθήκη προήλθε από πρακτική που διαμορφώθηκε σε σχέση με την προσθήκη ρήτρας σε μισθωτικές συμβάσεις. Αργότερα στην ίδια περίοδο της ιστορίας του ρωμαϊκού δικαίου, επιτράπηκε με παράγγελμα για πρώτη φορά στον δανειστή να επιλαμβάνεται την νομή τόσο των εργαλείων όσο και των καρπών, τα οποία βρίσκονται στα χέρια των μισθωτών.

Στη συνέχεια, κατά την κλασσική περίοδο¹⁰⁴ η πρακτική αυτή, όπως αναγνωρίστηκε, επεκτάθηκε και σε άλλους είδους μισθώσεις, μέχρι που τελικά

102. Η προκλασική περίοδος στο ρωμαϊκό δίκαιο θεωρείται ότι εκκινά από τη λήξη του δεύτερου Καρχηδονικού πολέμου (202 π.Χ) και λήγει με την έναρξη της περιόδου Ηγεμονίας, η οποία γίνεται το 27 π.Χ όταν ο Αύγουστος θα αναμορφώσει το πολίτευμα.

103. Διακρίνεται και πάλι από το ενέχυρο το οποίο καταρτίζεται με παράδοση του πράγματος και το οποίο ονομάζεται *fiducia*. Γενικά αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος *pignus* έχει πολύ ευρεία έννοια καθώς σημαίνει επίσης το στοίχημα, τον αρραβώνα και εν γένει την δια αντικειμένου εξασφάλιση.

104. Η κλασσική περίοδος συμπίπτει με την Ηγεμονία, και ξεκινά από το 27π.Χ και επεκτείνεται μέχρι τα μέσα του τρίτου αιώνα μ.Χ. Η περίοδος αυτή θεωρείται ως η περίοδος της «μέγιστης πολιτικής ακμής

θεωρήθηκε ότι επρόκειτο για ρήτρα που ενσωματώνεται σε κάθε μισθωτική σύμβαση. Από την περίοδο αυτή μάλιστα, χρησιμοποιείται και ο ελληνικός όρος υποθήκη, ως *hypotheca*.¹⁰⁵ Μέχρι την εποχή αυτή το ενέχυρο καταρτίζεται με άτυπη σύμβαση και δεν απαιτείται οποιαδήποτε δημοσιότητα.

Σταδιακά αντικείμενο του ενέχυρου δύναται να είναι κάθε πράγμα κινητό, ακίνητο ή και άυλο (επικαρπία, εμφύτευση, απαίτηση), ακόμη και ολόκληρη περιουσία. Κατά τη διάρκεια της κλασσικής περιόδου διαμορφώθηκε και η δυνατότητα να συστήνεται δεύτερη υποθήκη επί του ίδιου πράγματος, με την διαμόρφωση του κανόνα χρονικής προτεραιότητας.

Στην μετακλασσική περίοδο¹⁰⁶, εμφανίζονται προνόμια σύμφωνα με τα οποία αναγνωρίζεται σε κάποια πρόσωπα προνομιακή μεταχείριση, και τα οποία διασπούν την χρονική προτεραιότητα. Την περίοδο αυτή εμφανίζονται οι νόμιμες υποθήκες (ή διαφορετικά σιωπηρές), οι οποίες υφίστανται από το νόμο ακόμη και αν δεν συμφωνηθούν μεταξύ των μερών. Το είδος αυτό των υποθηκών επεκτείνεται ιδιαίτερα από τις κωδικοποιήσεις του Ιουστινιανού.

Στην Κωδικοποίηση του Ιουστινιανού η *fiducia*, ως μεταβίβαση της κυριότητας στον δανειστή, αντικαταστάθηκε γενικά από τη μεταβίβαση της νομής. Στο τέλος της πορείας του ρωμαϊκού δικαίου δεν υπήρχε πλέον καμιά ουσιώδης διαφορά μεταξύ *pignus* και *hypotheca*, πέρα από τη διατήρηση (ή μη) της νομής, καθώς και για τα δυο ισχύει: 1. Σε περίπτωση μη εξόφλησης του χρέους από τον οφειλέτη, ο δανειστής μπορεί να πουλήσει το πράγμα για να ικανοποιήσει την απαίτηση του. Αν η αξία πώλησης του πράγματος είναι μεγαλύτερη από το χρέος, οφείλει ο δανειστής να αποδώσει το υπερβάλλον στον οφειλέτη. Πριν την πώληση, υπάρχει μόνο υποχρέωση γνωστοποίησης προς τον οφειλέτη. 2. Υποθήκη είναι δυνατόν να συσταθεί οποιοδήποτε πράγμα εντός συναλλαγής.

Έτσι παρατηρούμε ότι μέχρι και την Ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, και για να είμαστε ακριβείς και στο μεταβυζαντινό δίκαιο, ενέχυρο και υποθήκη δεν βρίσκονται τόσο μακριά ως δικαϊκοί θεσμοί, αλλά προήλθαν από κοινή ιστορική πορεία. Και τα δύο μάλιστα αποτελούν απόδειξη της ανάπτυξης της λεγόμενης πραγματικής πίστης σε αντίθεση με την προσωπική πίστη που επικρατούσε. Η κοινή αυτή αναφορά αλλάζει ραγδαία με τη νομοθεσία του νέου ελληνικού κράτους και τους νόμους που

105. Ο όρος αυτός δεν έχει σαφή χρήση. Οι Ρωμαίοι νομικοί τον χρησιμοποιούν και ως ταυτόσημο του *pignus*, που αφορά γενικά το ενέχυρο.

106. Η μετακλασσική περίοδος θεωρείται ότι αρχίζει τον τρίτο μ. Χ αιώνα μέχρι την ολοκλήρωση της Ιουστινιάνειας Κωδικοποίησης το 529μ.Χ.

ιδρύονται στα πλαίσια της διαδικασίας και των προσπαθειών κατάρτισης αστικού κώδικα.

Πιο συγκεκριμένα, όπως είδαμε παραπάνω ο πρώτος πολιτικός κώδικας του νέου ελληνικού κράτους ορίζεται η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου. Στη ρύθμιση της υποθήκης σε αυτόν προβλέπεται στο τρίτο Βιβλίο στον τίτλο ε' «περί εγγυήσεων και δανειστών» η μόνη διαφοροποίηση από το ιουστινιάνειο δίκαιο στην παράγραφο 12 και την παράγραφο 15: *«Εάν ειπή ο δανειστής ότι ει μη καταβληθή μοι το χρέος εντός τούδε του χρόνου, δεσπότης εσομαι του ενεχύρου, τούτο το σύμφωνον ανίσχυρον έστω» και «Το συμφωνηθέναι τον χρεώστην εν τω την προθεσμίαν αυτού της καταβολής υπερβαίνειν, διάπρασιν γίνεσθαι του ενεχύρου, ου αναιρεί την του ενεχύρου αγωγήν, όταν ελάττονος πωλήσω ο δανειστής, τω συμφώνω τω εν τω πλήθει πολιτευομένω εναχθήναι».*

Η μόνη διαφορά, όπως φαίνεται στις διατάξεις αυτές, αναφέρεται στο ότι είναι αδύνατη συμφωνία, που θα καθιστά τον δανειστή κύριο με μόνη την υπερημερία του οφειλέτη. Αντιθέτως απαιτείται η άσκηση αγωγής και κατ' επέκταση πλειστηριασμός του αντικειμένου και ικανοποίηση από το εκπλειστηρίασμα. Όλες οι υπόλοιπες ρυθμίσεις σχετικά με την υποθήκη που προβλέπονται από την Εξάβιβλο, δεν έχουν να παρουσιάσουν κάποια διαφορά ή καινοτομία σε σχέση με το δίκαιο της Ιουστινιάνειας Κωδικοποίησης.

Επομένως η υποθήκη ορίζεται ως εξής:

7. Κυρίως ενέχυρον λέγεται, το παραδοθείν τω δανειστή· το δε μη παραδοθέν, αλλά συμφωνηθέν, υποθήκη εστίν.

[...]

26. Υποθήκη μεν εστί το παραμένον μεν τω χρεώστη, υποτιθέμενον δε τώ δανειστή εις το γραμματίειον ένεκεν της του χρέους ικανώσεως· ενέχυρον δε το εν χερσί δεδομένο τω δανειсті. Κοινά δε ονόματι και το διδόμενο και το υποτιθέμενο ενέχυρον λέγεται.¹⁰⁷

Μέχρι λοιπόν και το 1836, όταν ψηφίζεται ο νόμος της 11/ 23 Αυγούστου 1836, υποθήκη και ενέχυρο ρυθμίζονται παρομοίως και διαχωρίζονται μόνο ως προς την παράδοση της κατοχής.

107. Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος, *Πρόχειρον Νόμων Η' Εξάβιβλος*, Βιβλίο Γ', τίτλος ε', 26, 1835.

ii. Το εθιμικό δίκαιο

Πέρα από την Εξάβιβλο, ιδιαίτερης σημασίας είναι το εθιμικό δίκαιο. Όλα όσα έχουμε αναφέρει παραπάνω καταδεικνύουν ότι το εθιμικό δίκαιο που έβρισκε εφαρμογή στην ελληνική κοινωνία αποτέλεσε μία από τις κυρίαρχες συζητήσεις του 19^{ου} αιώνα. Αυτό οφειλόταν στην προσπάθεια να αναγνωστεί το «λαϊκό πνεύμα», αντίληψη που εκκινούσε από το ιστορικισμό. Έτσι λοιπόν το ερώτημα αν επικρατούσε το ρωμαϊκό ή το βυζαντινό δίκαιο κυριάρχησε σε συζητήσεις που έχουμε ήδη περιγράψει στο πρώτο μέρος. Σε κάθε περίπτωση κυρίαρχα αναγνωριζόταν η ανάγκη μελέτης του, ως όρος για την διαμόρφωση εθνικού δικαίου.

Στο σημείο αυτό επομένως, θα μελετήσουμε τις αναφορές που συναντάμε σε διάφορες πηγές για το έθιμο περί εφαρμογής της υποθήκης στις τοπικές κοινωνίες.

Αρχικά από το έργο του Μάουρερ για το δίκαιο στην Ελλάδα, το οποίο βασίστηκε στη συγκέντρωση και τη μελέτη και εθιμικού δικαίου κατά τη διάρκεια της θητείας του ως μέλος της Αντιβασιλείας, μπορούμε να πληροφορηθούμε σχετικά με ορισμένες πρακτικές. Σύμφωνα με τον Μάουρερ στην τουρκοκρατία οι υποθήκες ονομάζονταν αμανέτι, ενώ για αυτές εφαρμόζεται στον ελληνικό χώρο το ρωμαϊκό δίκαιο.

Σύμφωνα με τα περισσότερα εθιμικά δίκαια, μπορούσαν να υποθηκευθούν είτε κινητά είτε ακίνητα, όπως π.χ στο Ναύπλιο, στην Αμοργό, στην Πάρο, Αντίπαρο, Μύκονο, Γορτυνία, Πάτρα, Αίγο, Υπάτη, Λειβαδιά, Κάρυστο και σε τόσα άλλα μέρη. Απεναντίας, αλλού, όπως π.χ στο Άργος και στην Τήνο, υποθήκη μπαίνει μόνο στα ακίνητα. Τα ακίνητα μάλιστα αυτά, σε ορισμένες περιοχές, όπως π.χ. στην Επίδαυρο – Λιμηρά, επιτρεπόταν να δοθούν μόνο υπό αντίχρησιν. Στα μέρη λοιπόν αυτά, όπου δεν επιτρεπόταν να υποθηκευθούν τα κινητά πράγματα, ο κόσμος τα έδινε μονάχα σαν ενέχυρο, όπως γινόταν π.χ στην Παλιά Σύρο και στην Επίδαυρο.¹⁰⁸

Ο όρος αντίχρηση αναφέρεται, κατ' αρχάς, σε μια πρακτική που αναπτύχθηκε σε ορισμένες περιοχές, στις οποίες ακίνητο ή ακίνητα του οφειλέτη περνούν στη νομή του δανειστή, ο οποίος νέμεται τους καρπούς αντί να λαμβάνει τόκους. Για την περίπτωση μη αποπληρωμής του χρέους δεν υπάρχει ενιαία αντιμετώπιση, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν δυνατή η άμεση εκποίηση του ακινήτου χωρίς καμία άλλη ενέργεια.

108. Γ. Λ. Μάουρερ, *Ο ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό και εκκλησιαστικό από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία έως την 31 Ιουλίου 1834*, ό.π, σ. 672.

Ήδη με βάση το απόσπασμα αυτό παρατηρούμε ότι ο Μάουρερ εντοπίζει τόσο τη διάκριση ενέχυρου- υποθήκης που ακολουθεί η Εξαβίβλος όσο και την πιο σύγχρονη διαφοροποίηση που επιβάλλεται το 1836. Στη δεύτερη περίπτωση δηλαδή πρόκειται για διαφοροποίηση σε σχέση με το δίκαιο της Εξαβίβλου. Η οπτική γενικά του Μάουρερ φαίνεται να διαφοροποιείται από το ρωμαϊκό και το βυζαντινό δίκαιο, στο οποίο η διάκριση ενέχυρου- υποθήκης γίνεται με βάση το αν κατά την κατάρτιση της υποθήκης παραδίδεται η νομή του πράγματος ή όχι. Αυτό προκύπτει καθώς συνδέει τον όρο υποθήκη στην ανάλυσή του γενικά με τα ακίνητα, ενώ μηδαμινή είναι η αναφορά στο τι γίνεται με τα κινητά. Σίγουρα πάντως οι διαφορές στα κατά τόπους έθιμα, συμβάλουν ώστε το εν λόγω κείμενο να είναι αρκετά περίπλοκο καθώς καταγράφονται απλά διάφορα στοιχεία χωρίς να γίνεται επεξεργασία τους. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι υπάρχουν κάποιες περιοχές στον ελληνικό κράτος που ήδη κατά την εποχή που γράφει ο Μάουρερ (1835) συνδέουν την υποθήκη μόνο με την ακίνητη περιουσία. (Άργος- Τήνος).

Επιπλέον καταγράφεται από τον Βαυαρό νομικό ότι οι υποθήκες απαιτούν στην Ελλάδα για την κατάρτιση τους γραπτή σύμβαση, αλλιώς ονομάζονται αφανείς και είναι άκυρες. Σχετικά με την δημοσιότητα των υποθηκών δεν υπάρχει ρητή πρόβλεψη σε κανένα εθνικό δίκαιο πέρα από της Χίου, όπου υπάρχουν δημόσια βιβλία «από πολύ παλιά».

Σε ορισμένες περιοχές η κατάρτιση των υποθηκών καταχωρείται στα βιβλία των συμβολαιογράφων. Αυτό γίνεται όπου απαιτείται συμβολαιογραφικό έγγραφο. Συγκεκριμένα σε σχέση με την απαίτηση για τύπο κατά την κατάρτιση της υποθήκης, διαβάζουμε:

Στην Χίο μάλιστα όλες οι υποθήκες γίνονται μόνον μπροστά στον συμβολαιογράφο. Σε μερικά όμως μέρη, όπως στη Σύρο, Νάξο, Μύκονο, Φανάρι, Καλαμάτα, Πάτρα, Καλάβρυτα, Γορτυνία κλπ επιτρέπονται και τα ιδιωτικά συμφωνητικά. Αλλού πάλι, όπως πχ στην Παλιά Σύρο, τα ιδιωτικά αυτά συμφωνητικά είναι βέβαια ισχυρά, αλλά μόνο ανάμεσα στα δυο συμβαλλόμενα μέρη, ενώ έναντι τρίτων προσώπων είναι άκυρα, και μόνο αν έχουν καταρτισθεί από συμβολαιογράφο έχουν ισχύ για τους τρίτους.¹⁰⁹

Ο Μάουρερ παρουσιάζει στη συνέχεια μια πρακτική σύμφωνα με την οποία ο οφειλέτης μπορεί να ικανοποιήσει την απαίτηση του από τα εισοδήματα του ακινήτου. Εδώ δηλαδή υπάρχει μια σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με την

109. *Αυτόθι*, σ. 672-673.

υποθήκη όπως οριζόταν στην Εξάβιβλο σύμφωνα με την οποία το ακίνητο παρέμενε στη νομή του οφειλέτη. Σε σχέση με τη ρύθμιση της περίπτωσης που δεν καλυφθεί το κεφάλαιο και ο τόκος υπάρχουν διαφορετικές προβλέψεις από τα τοπικά εθιμικά δίκαια: είτε εξαλείφεται το χρέος ως προς του τόκους (Άνδρος), είτε εκποιείται το ακίνητο με δημοπρασία αμέσως, είτε μετά από το πέρασμα κάποιου χρονικού διαστήματος, είτε ο δανειστής μπορεί να κρατήσει το ακίνητο καταβάλλοντας το αντίτιμο (Σαντορίνη).

Τέλος, διαφοροποιήσεις συναντάμε και ως προς την ικανοποίηση των δανειστών όταν έχουν εγγραφεί περισσότερες υποθήκες επί ακινήτου. Κάθε περιοχή αναγνωρίζει διαφορετικά προνόμια, με κύρια αυτά της συζύγου και των ανήλικων παιδιών ενώ κυρίαρχο είναι και το προνόμιο του Δημοσίου σε ορισμένα μέρη.

Πιο ολοκληρωμένη και επεξεργασμένη θέση για την υποθήκη στον ελληνικό χώρο παρουσιάζει ο Gustav Geib. Και ο τελευταίος χρησιμοποιεί αποκλειστικά τον όρο υποθήκη στο τίτλο του κεφαλαίου χωρίς οποιαδήποτε αναφορά γενικά στην εμπράγματη ασφάλεια. Η κοινή αυτή επιλογή, μπορεί να εξηγηθεί ότι και οι δυο προέρχονται από κοινή δικαιοϊκή παράδοση. Σύμφωνα λοιπόν με την τελευταία η πραγματική ασφάλεια της υποθήκης είναι εξαιρετικά σημαντική, ενώ την εποχή που γράφουν και οι δυο μοιάζει αδιαμφισβήτητη, παραγκωνίζοντας τα στοιχεία της ιστορικής της προέλευσης και διαμόρφωσης. Γράφει λοιπόν ο G. Geib:

*Το τμήμα του αστικού δικαίου που στην Ελλάδα βρίσκεται στη χειρότερη κατάσταση , είναι αναμφίβολα το δίκαιο των υποθηκών. Οι ουσιαστικότερες βασικές του αρχές φαίνεται , ότι εξαιτίας της σύμπτωσης διαφόρων συνθηκών έχουν σε τέτοιο βαθμό εξαφανιστεί , ώστε δικαιολογημένα μπορεί να ισχυριστεί κανείς , πως σήμερα δεν υπάρχει στην Ελλάδα δίκαιο των υποθηκών.*¹¹⁰

Η άποψη αυτή του G. Geib δεν συμπίπτει ακριβώς με εκείνη του Μάουρερ, ο οποίος εντοπίζει και καταγράφει διάφορες ρυθμίσεις της υποθήκης. Σύμφωνα λοιπόν με τον πρώτο, η ανασφάλεια σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς οδήγησε σε εξαφάνιση της υποθήκης ενώ παράλληλα απαγορευόταν κάθε είδους ενεχύρασης. Ο Geib κρίνει την κατάσταση στην Ελλάδα, έχοντας στο νου ένα πλήρες σύστημα δικαίου. Η υποθήκη στον ελληνικό χώρο δεν σημαίνει ότι έχει χαθεί αλλά ακόμη και αν εφαρμόζεται θα ακολουθεί του ορισμούς του ρωμαϊκού και του οθωμανικού δικαίου. Η ανάγκη για εξασφάλιση του δανειστή υπάρχει και στην οθωμανική αυτοκρατορία.

110. Gustav Geib, *Παρουσίαση της κατάστασης του Δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό τον βασιλιά του βασιλιά του Οθώνα του Α΄*, ό.π , σ. 88.

Η διαφοροποίηση βρίσκεται στο ζήτημα της διαμόρφωσης της ιδιοκτησίας και στο πέρασμα από την προσωπική στην πραγματική ασφάλεια.

Μάλιστα όταν αναφέρεται στο εθιμικό δίκαιο της Μάνης, και ακόμη και αν θεωρεί την περιοχή αυτή «χωρίς νόμους και πολιτισμό», παραδέχεται την ύπαρξη πρόβλεψης για την υποθήκη. Πρόκειται μάλιστα για έθιμο που δεν ίσχυε μόνο στη Μάνη αλλά και γενικότερα στον ελληνικό χώρο. Κατά τον «σκοπελισμό» λοιπόν,

στήνονται στα υποθηκευμένα κτήματα μντερές στήλες, όπως ονομάζονται, ώστε να γνωστοποιηθεί σε όλους η υποθήκευση τους, στους μανιάτες ακόμα και στην σημερινή εποχή συνηθίζεται μόλις πάρει κανείς στην κατοχή του κτήματα του οφειλέτη του να φροντίζει να γνωστοποιεί την κατοχή αυτή σωριάζοντας σε διάφορα μέρη του κτήματος σωρούς από πέτρες σε σχήμα πυραμίδας.¹¹¹

Σύμφωνα με το έθιμο αυτό, ο οφειλέτης δεν διατηρούσε τη νομή ενώ σε περίπτωση μη εξόφλησης του χρέους ο πιστωτής αποκτούσε την κυριότητα.

Αυτό λοιπόν που συμπεραίνουμε διαβάζοντας το σχολιασμό του G. Geib για το δίκαιο των υποθηκών στην Ελλάδα, είναι ότι δεν υπάρχει ένα σύγχρονο σύστημα κατάρτισης υποθήκης αλλά και εκτέλεσης σε περίπτωση μη εξόφλησης που να εκκινεί από την ατομική ιδιοκτησία και την ασφάλεια δικαίου.

Το καταγράφει άλλωστε και ο ίδιος:

Πραγματικά, έστω και αν για κάθε άλλη διαφορά μπορούσε κανείς να υποβληθεί στην κρίση του κλήρου και να εκτελέσει εκούσια τις αποφάσεις του, κάτω από τις υπάρχουσες συνθήκες ήταν από τη φύση του πράγματος αδύνατο να δημιουργηθεί μια πραγματική πτωχευτική δίκη, όπου να τηρείται αυστηρά η διαδικασία της σειράς κατάταξης των δανειστών, η σαφής διαφορά μεταξύ εγχειρογράφων και ενυπόθηκων δανειστών κλπ. Ενώ λοιπόν το κύρος του κλήρου ήταν μεγάλο σε όλα τα άλλα θέματα, εδώ περιορίστηκε υποχρεωτικά στα φυσικά του πλαίσια, αφού στην πτώχευση ήταν απαραίτητη η μεγαλύτερη αυστηρότητα στην εκτέλεση. Δεν μπόρεσε έτσι να μπει το θεμέλιο και ο ακρογωνιαίος λίθος ενός πραγματικού οργανισμού υποθηκών.¹¹²

Ο Geib εντοπίζει εύστοχα μια σειρά προβλημάτων που χαρακτηρίζουν το ελληνικό δίκαιο, εθιμικό ή μη, μεταξύ των οποίων και την εξαιρετικά σημαντική για ένα νεωτερικό σύστημα δικαίου, απουσία συστήματος εκτέλεσης. Πολύ περισσότερο όμως επισημαίνει ότι ο Αρμενόπουλος είναι ανεπαρκής και το ρωμαϊκό δίκαιο

111. *Αυτόθι*, σ. 126-127.

112. *Αυτόθι*, σ. 88.

«απομακρυσμένο από κάθε λογική αρχή», καθώς η εφαρμογή τους – ακόμη και μετά την ίδρυση των «κοσμικών» δικαστηρίων- συνέχιζε να αναπαράγει μια αυτόβουλη ικανοποίηση των πιστωτών. Οι τελευταίοι μη εξασφαλιζόμενοι μέσω των νομικών ρυθμίσεων, αποφάσιζαν μόνοι τους για τον τρόπο ικανοποίησής τους. Ειδικά όταν υπήρχαν περισσότεροι δανειστές η σχέση μεταξύ τους ήταν, κατά τον Geib, *«περισσότερο πρακτική παρά νομική»*.

Ο σχολιασμός αυτός περί των προβλημάτων του ελληνικού δικαίου των υποθηκών δεν σταματάει μόνο με την επεξεργασία του, αλλά ο G. Geib προχωράει και σε μια ανάλυση που αναδεικνύει τη σχέση της εμπράγματης εξασφάλισης με τη χορήγηση δανείων και τελικά με την *«εθνική ευμάρεια»*. Στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα όσα υποστηρίζει, τα κεφάλαια θάβονται, καθώς ο δανεισμός μοιάζει ιδιαίτερα επισφαλής.

Για αυτόν η λύση βρίσκεται στη συνολική μεταρρύθμιση του δικαίου, καθώς είναι αδύνατον με μόνη την εισαγωγή ενός σύγχρονου συστήματος υποθηκών να αλλάξει η πρακτική των υπηκόων.

*Κάθε οργανισμός υποθηκών, αποκομμένος από τη συσχέτιση του με τα υπόλοιπα τμήματα του αστικού δικαίου, θα μοιάζει αναγκαστικά με κτίριο χωρίς θεμέλια που θα αιωρείται στα σύννεφα(...).*¹¹³

Χρειάζεται επομένως, κατά τη γνώμη του, προεργασία και σειρά μεταρρυθμίσεων του αστικού δικαίου.

Επομένως με βάση τα παραπάνω δεν μπορούμε να πούμε ότι στην Ελλάδα δεν υπήρχαν υποθήκες. Αλλά μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το δίκαιο των υποθηκών είχε μικρή εφαρμογή όσον αφορά τη γη, αφού ο ιδιωτικός δανεισμός στην ύπαιθρο ακολουθούσε πρακτικές που συνδυάζονταν με το ιδιόμορφο καθεστώς ιδιοκτησίας της γης, ενώ η Εθνική τράπεζα που ξεκίνησε τη λειτουργία της το 1841 κράτησε πολύ αυστηρή πολιτική ως προς τον δανεισμό της αγροτικής παραγωγής και γενικά απέκλεισε τον ενυπόθηκο δανεισμό των εθνικών γαιών.

Πιο συγκεκριμένα δηλαδή ο ιδιωτικός δανεισμός (τοκογλυφία) που αναπτύχθηκε στις τοπικές κοινωνίες από την προεπαναστατική περίοδο και συνέχισε να αναπαράγεται και μετά την αναγνώριση του ελληνικού κράτους, διαμόρφωσε και ένα εθιμικό πλαίσιο για την υποθήκη που σε γενικές γραμμές αφορούσε πιο πολύ την παραγωγή του καλλιεργητή και τα φθαρτά ακίνητα (σπίτια, μύλοι κτλ), παρά κτήματα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υποθηκεύεται η γη. Υπάρχουν άλλωστε

113. *Αυτόθι*, σ. 91.

περιπτώσεις μακροχρόνιων δικών ιδιωτών – Δημοσίου για την κυριότητα επί κτημάτων που είχαν υποθηκευθεί, γεγονός που από μόνο του αποδεικνύει τον κίνδυνο που ενείχε η υποθήκευση κτημάτων. Συχνή είναι επίσης η υποθήκευση της «επικαρπίας» της γης, εφόσον έλειπαν οι τίτλοι κυριότητας. Επίσης είναι προφανές από διάφορες δημοσιεύσεις διαδικασιών εκτέλεσης κατά οφειλετών ότι η εκτέλεση μπορούσε να αφορά γενικά την περιουσία του οφειλέτη, ανεξαρτήτως του τι είχε οριστεί ως εμπράγματα ασφάλιση.

Με βάση τη συζήτηση στη Βουλή¹¹⁴ μπορούμε να συμπεράνουμε ακόμη μια σύγκρουση θετικού και εθιμικού δικαίου. Το 1945 γαιοκτήμονες από την Αττική και τα Μέγαρα, υποβάλουν έκθεση στη Βουλή με την οποία ζητούν ίδρυση Τράπεζας και αναστολή των πλειστηριασμών. Η τοκογλυφία παρουσιάζει ιδιαίτερη έξαρση παρά την ίδρυση της Εθνικής τράπεζας. Στα πλαίσια αυτά το κείμενο τους καταγράφει ότι «κατά τους θετικούς νόμους, όταν αποδειχθεί ότι το τίμημα εκποιηθέντος κτήματος, είναι έλαττον του ημίσεως της αξίας του, ακυρούται η πώλησις. Επί του προκειμένου όχι μόνον είναι έλαττον του ημίσεως, αλλά μόλις πολλάκις φθάνει το εν δέκατον». Η κατοχύρωση δηλαδή στον δανειστή φαίνεται να ήταν κυρίαρχη κατάσταση και μάλιστα σε πολύ χαμηλότερη τιμή από την αξία του ακινήτου.

Σε γενικές γραμμές πρέπει να παρατηρηθεί σε σχέση με τις εθνικές γαίες ότι μπορεί αυτές να αποτελούσαν σημαντικό κομμάτι της συνολικής αγροτικής γης, να μην ανήκαν στους αγρότες και τυπικά να μην μπορούσαν να υποθηκευτούν, αυτό όμως δεν ακολουθήθηκε κατά γράμμα αφού, όπως είδαμε και παραπάνω, οι καλλιεργητές αντιμετώπιζαν τη γη τους έχοντας την προσμονή ότι θα την αποκτήσουν υπό πλήρη δικαιώματα. Γράφει η Ε. Καρούζου σχετικά:

Το ότι η κατοχή μπορούσε να κληρονομηθεί, βοηθούσε στη μονιμότερη σύνδεση των καλλιεργητών με τη γη, με επιπτώσεις τόσο στον προσανατολισμό των καλλιεργειών όσο και στην ψυχολογία των καλλιεργητών. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να υιοθετηθούν συμπεριφορές που πλησιάζουν εκείνες της τέλειας ιδιοκτησίας. Έτσι στα παραπάνω έγγραφα οι εθνικές γαίες γίνονται αντικείμενο πώλησης, δωρεάς, διανομής, πλειστηριασμού, παραχώρησης, προίκας, ανταλλαγής, διαθήκης.¹¹⁵

Ενώ προσθέτει παρακάτω :

114. Βλ. Πρακτικά της Βουλής, 19 Μαρτίου 1854, σ. 577-580.

115. Ε. Καρούζου, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833-1871)», ό.π., σ 157

Αλλά το γεγονός ότι οι πράξεις μεταβίβασης συντάσσονται ενώπιον δημοσίου προσώπου, του συμβολαιογράφου, και πολύ περισσότερο μεταγράφονται ενώπιον ενός άλλου δημοσίου προσώπου πάλι, χωρίς να καταγγέλεται πουθενά το αντικείμενο της συναλλαγής, δεν σημαίνει ότι αποκτούν κύρος κάποιες εξαιρέσεις, αλλά ότι βγαίνει στην επιφάνεια αυτό που είναι καθημερινό, συνηθισμένο και πανθομολογούμενο.

Η μόνη πραγματική διαφορά επομένως, για του καλλιεργητές είναι η αδυναμία τους να δανειστούν επίσημα από την τράπεζα.

iii. Ο νόμος περί των υποθηκών του 1836¹¹⁶

Καινοτομία για τη ρύθμιση της υποθήκης στην Ελλάδα αλλά και για τη θεμελίωση όρων κατάρτισης νεωτερικού δικαίου αποτελεί ο νόμος 11/1836 *περί των υποθηκών*. Ο νόμος αυτός ουσιαστικά συνόδευσε το νόμο για την ίδρυση της εθνικής τράπεζας, ο οποίος είχε δημοσιευτεί τον Ιανουάριο του ίδιου έτους και στον οποίο προεξαγγελλόταν η ρύθμιση της υποθήκης για την εξασφάλιση των δανείων που θα χορηγεί η Τράπεζα.

Στο νόμο αυτό η υποθήκη ορίζεται ως εξής :

Η υποθήκη είναι δικαίωμα πραγματικόν, επί αλλοτρίων ακίνητων κτημάτων, προς εξαφάνιση απαιτήσεως, αποκτώμενον δια εγγραφής, εις το επ' αυτό τούτω διά του παρόντος νόμου προσδιοριζόμενον βιβλίον των υποθηκών.

Βλέπουμε λοιπόν ότι εισάγεται στο ελληνικό δίκαιο ένας διαχωρισμός που φαίνεται αυτονόητος για τον Μάουρερ και τον Geib. Η υποθήκη ως εμπράγματη εξασφάλιση, αφορά πλέον μόνο τα ακίνητα και διακρίνεται ρητά από το ενέχυρο για το οποίο δημοσιεύεται διαφορετικός νόμος¹¹⁷ λίγους μήνες μετά. Επιπλέον ο νόμος αυτός εισάγει ακόμη μία σημαντική καινοτομία: την αρχή της δημοσιότητας. Στον ορισμό αυτό η σύσταση της υποθήκης εξαρτάται από την εγγραφή της σε ειδικό βιβλίο. Η πρόβλεψη βιβλίου για την καταγραφή των υποθηκών επιβεβαιώνει την αναγκαιότητα ασφάλειας δικαίου ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τα εμπράγματα δικαιώματα.

Εξάλλου ο νόμος αυτός ορίζει ρητά ότι για να συσταθεί υποθήκη πρέπει να υπάρχει: α. τίτλος που να παρέχει δικαίωμα υποθήκης και ο οποίος να απορρέει είτε

116. Της 11/ 23 Αυγούστου 1836, που δημοσιεύτηκε στο φ. 41 της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος την 12 Αυγούστου 1836.

117. Νόμος περί ενεχύρου της 11^{ης} Δεκεμβρίου 1836.

από τον νόμο, είτε από δικαστική απόφαση είτε τέλος από δικαιοπραξία, και β. εγγραφή στο βιβλίο των υποθηκών.

Στη συνέχεια, το κείμενο του νόμου προβλέπει ότι επιδεκτικά υποθήκης είναι μόνο:

- 1. Τα υποκείμενα εις εκποίησην ακίνητα κτήματα ομού με τα παρακολουθήματα αυτών, όσα λογίζονται παρά του νόμου ακίνητα.*
- 2 . Η επικαρπία (ususfructus) των αυτών κτημάτων και παρακολουθημάτων δι' όσον καιρόν διαρκεί»*

Η τελευταία αυτή πρόβλεψη θα μπορούσε να δημιουργήσει σύγχυση ως προς το αν οι καλλιεργητές μπορούσαν τελικά να υποθηκεύσουν το εμπράγματο δικαίωμα που διέθεταν επί των εθνικών γαιών, ώστε να δανειστούν. Στην πραγματικότητα όμως ο ίδιος νόμος ορίζει στο άρθρο 4 ότι δεν μπορεί να αποκτηθεί δικαίωμα σε κτήμα τρίτου χωρίς τη συγκατάθεση του, ενώ παράλληλα η εθνική τράπεζα διατήρησε μια πολύ αυστηρή πολιτική με τα ενυπόθηκα δάνεια μέχρι και το δεύτερο μισό του αιώνα. Σε κάθε περίπτωση η νομή παραμένει στον οφειλέτη, ο οποίος μπορεί να διαθέτει το κτήμα ελεύθερα, υπό την προϋπόθεση να μην θίγονται τα συμφέροντα του δανειστή.

Η ασταθής κατάσταση σε σχέση με τα επάλληλα δικαιώματα επί της γης αντανakλά στην διάταξη του άρθρου 6, σύμφωνα με το οποίο, όποιος εν γνώσει του παραλείπει να γνωστοποιήσει στον δανειστή ότι υπάρχει περιορισμός της ιδιοκτησίας του (κυρίως ότι δεν είναι κύριος), απειλείται με φυλάκιση και αποζημίωση του δανειστή.

Προς την κατεύθυνση προστασίας του πιστωτή και διασφάλισης της ικανοποίησεως του είναι ακόμη το άρθρο 30. Στο άρθρο αυτό απαντάει η ανάγκη, που έχει περιγραφεί και από τον G. Geib σε σχέση με την αδυναμία των πιστωτών να ικανοποιηθούν, λόγω της έλλειψης ρύθμισης για την χρονική προτίμηση. Στα πλαίσια αυτά προβλέπει ο νόμος ότι «Η ημέρα της εγγραφής κανονίζει την προτίμησιν των υποθηκών». Προς τον ίδιο σκοπό της προστασίας του δανειστή προβλέπεται ακόμη ότι η υποθήκη ακολουθεί το ενυπόθηκο κτήμα ακόμη και αν μεταβεί σε εξουσία άλλου, ενώ ο πιστωτής μπορεί να ικανοποιηθεί με άσκηση πραγματικής ή προσωπικής αγωγής.

Από τα πιο σημαντικά σημεία του νόμου, ως προς την ιστορική του αξία, είναι η πρόβλεψη και η εισαγωγή των γραφείων υποθηκών και των βιβλίων των υποθηκών. Σύμφωνα με το άρθρο 84, «εις την Πρωτεύουσαν ή και εις άλλας πόλεις εκάστης επαρχίας συσταίνεται γραφείον υποθηκών, όπου μόνον δύνανται να αιτώνται και

ενεργούνται εγκύρως αι εγγραφαι των υποθηκών, και αι προσημειώσεις επί των κτημάτων, όσα κείνται εις την περιφέρειαν αυτής». Τον νόμο αυτόν θα ακολουθήσει το Διάταγμα περί εκτελέσεως των περί υποθηκών νόμου, που θα ορίσει συγκεκριμένα το καθεστώς των γραφείων υποθηκών. Σύμφωνα με αυτό λοιπόν τα βιβλία υποθηκών θα τηρούνται από την επί της Δικαιοσύνης Γραμματεία, η οποία επιβλέπεται από τον Πρόεδρο των Πρωτοδικών. Κάθε δήμος οφείλει να έχει δικό του βιβλίο. Βέβαια αξίζει να παρατηρηθεί ότι το Υποθηκοφυλακείο Αθηνών, θα ιδρυθεί αρκετά αργότερα, μετά δηλαδή και το νόμο του 1856 *περί μεταγραφών* και της επιφόρτισης των γραφείων υποθηκών και με την αρμοδιότητα της καταχώρισης των μεταγραφών.

Ο νόμος αυτός είναι ιδιαίτερα εκτενής και ακολουθεί την εξαντλητική πρόβλεψη σχετικά με την υποθήκη. Το στοιχείο αυτό απαντάει ακριβώς στην ανάγκη να προβλεφθεί κάθε περίπτωση και να δοθούν λεπτομερείς οδηγίες προς τους υπηκόους. Αν και την περίοδο δημοσίευσής του, το έθιμο έχει αναγνωρισμένη αξία σε σχέση με το νόμο, είναι προφανές ότι ο νόμος αυτός αποσκοπεί στο να εξασφαλίσει την πλήρη προστασία του πιστωτή. Μέσω αυτού γίνεται προσπάθεια να διαμορφωθεί το πλαίσιο για την ανάπτυξη του τραπεζικού δανεισμού, τη χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής και την πλήρη εμπορευματοποίηση της τελευταίας.

Ειδικά σε σχέση με την σύνδεση του όρου υποθήκη με τα ακίνητα και την συγκεκριμένη του μορφή στο νεωτερικό δίκαιο, πρέπει να παρατηρηθεί ότι η αλλαγή αυτή ανάγεται στην εμπορευματοποίηση της γης. Η γη αναγνωρίζεται πλέον ως εμπόρευμα ενώ παραμερίζεται ένα μοντέλο αξιοποίησής της μόνο μέσω κυριαρχίας των φεουδαλικού τύπου προσόδων και δευτερευόντως των γαιοπροσόδων. Στόχος είναι πλέον να αναπτυχθεί το εμπόριο, το οποίο επιβάλει και καθοδηγεί τις αλλαγές και στον αγροτικό χώρο. Τα ακίνητα, κατ' επέκταση, πρέπει να περιβληθούν την ασφάλεια που επιφέρει η φιλελευθεροποίηση του δικαίου. Για αυτό και η ειδική ρύθμιση της υποθήκης διαμορφώνει ένα μηχανισμό που αφενός επιτρέπει στον καλλιεργητή να διατηρήσει την ιδιοκτησία του ώστε να καλλιεργήσει τη γη και να συλλέξει τους καρπούς αλλά αφετέρου δεν αφήνει περιθώριο ώστε να μην αποπληρωθεί η πίστωση .

Σύμφωνα λοιπόν και με τα όσα αναφέρθηκαν, προβλέπεται στο νόμο αυτό από την έναρξη της ισχύος του την 1 Οκτώβρη 1836 ότι ο γραπτός νόμος υπερισχύει κάθε εθιμικού δικαίου, καθώς ακυρώνονται όλοι οι « μέχρι τούδε ισχύοντες περί υποθηκών ορισμοί, εξαιρουμένων των όσα θέλουν διαταχθή εν τω εκδοθησομένω

εισαγωγικό νόμω ως προς τα υπάρχουσας ήδη υποθήκας». Η ρύθμιση αυτή θα ακολουθηθεί, άλλωστε, σχεδόν κατά γράμμα, στον Α.Κ που θα εισαχθεί τον 20 αιώνα στον ελληνικό κράτος.

Ο Π.Καλλιγιάς θα σχολιάσει τον παραπάνω νόμο, ως το παράδειγμα εισαγωγής ξένων νομοθετημάτων χωρίς την μελέτη των εθνικών εθίμων. Ο τελευταίος υποστήριζε ότι αφού μελετηθεί το ρωμαϊκό δίκαιο αρχικά και οι εθιμικές δικαϊκές συνήθειες, και μόνο τότε, θα ήταν δυνατή η κατάρτιση ενός Πολιτικού κώδικα. Γράφει ο Καλλιγιάς ειδικά για τη συγκεκριμένη νομοθεσία:

Θέλουν με ειπεί, ιδού ο περί υποθηκών νόμος, δεν είναι ικανόν τεμήριον νομοθετικής εμπερίας;- ολίγα θύματα έστρωθεν δεξιόθεν και αριστερόθεν ο περί υποθηκών νόμος; Που είναι η ασφάλεια των γυναικών; Αλλά ταπεινώσατε την όφρυν σας νομοθέται, διότι και αυτή σας η γλώσσα εντός του νόμου είναι αβέβαιος και ανεπιτήδειος, μολονότι κατά λεξιν επαναλάβετε ξένους νόμους, τους οποίους νόμιζετε ότι εδιορθώσατε.¹¹⁸

Τέλος αξίζει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στην προσάρτηση των Επτανήσων στην Ελλάδα. Ήδη από τον πρώτο χρόνο αναγνωρίζεται ως ισχύον δίκαιο εκείνο που εφαρμόζεται στον Ελληνικό χώρο. Την 21^η Δεκεμβρίου 1864 δημοσιεύεται διάταγμα σύμφωνα με το οποίο : «Εντός δεκαπέντε ημερών από της δημοσιεύσεως του παρόντος διατάγματος εισάγεται εν Επτανήσω η εν Ελλάδι ισχύουσα νομοθεσία περί αστυκής εν γένει και εξωτερικής υγειονομίας». Η νομοθεσία αυτή, ωστόσο, δεν αρκεί για να ρυθμίσει την ιδιόμορφη σχέση που ανακύπτει μεταξύ περισσότερων δικαϊκών συστημάτων. Πλέον δεν υπάρχει μόνο ο γραπτός νόμος και το έθιμο αλλά πρόκειται για δυο διαφορετικές δικαϊκές τάξεις. Έτσι το 1866 δημοσιεύονται ο ΠΝΒ περί εγγραφής των εν ταις Ιονίσις νήσους άγραφων υποθηκών και προνομίων των γενικών υποθηκών και το διάταγμα περί εισαγωγής εν Επτανήσω από της 1 Απριλίου των εν τω λοιπώ Βασιλείω ισχυόντων περί υποθηκών Νόμων.

Πιο συγκεκριμένα στις 8 Ιανουαρίου 1866 θα δημοσιευτεί νόμος σύμφωνα με τον οποίο «Πάσα άγραφος υποθήκη ή προνόμιον, ισχύοντα κατά τους ήδη εν ταις Ιονίσις Νήσοι,κειμένους Νόμους, όπως διατηρήσωσι τα νόμιμα αυτών αποτελέσματα, πρέπει να εγγραφώσιν κατά τας διατάξεις του περί υποθηκών της 11 Αυγούστου 1836 Νόμου του Βασιλείου, εις ειδικάς βιβλία εντός ενός έτους από της ημέρας καθ' ην τεθήσεται εις ενέργειαν ο Νόμος ούτος». Ορίζεται μάλιστα ότι ισχύει για την

118. Γιώργος Καλλιγιάς, Πρόλογος, στο *Μελέται νομικάί, πολιτικάί, οικονομολογικάί, ιστορικάί, φιλολογικάί κλπ και λόγοι εν τη εθνοσυνέλευση και τη βουλή, τ. Α', Αθήνα 1899, σ θ'.*

προτίμηση και τα προνόμια η ρύθμιση που ίσχυε κατά τη σύσταση της υποθήκης. Επομένως γινόταν δεκτή η συνέχιση της ισχύος ρυθμίσεως του επτανησιακού δικαίου, ενταγμένη όμως πλέον στην ελληνική δικαιοσύνη τάξη.

Στην περίπτωση των Επτανήσων, βλέπουμε δηλαδή ότι υπάρχει ήδη ένα συγκροτημένο γραπτό δίκαιο που επιβάλλεται άμεσα. Σε αυτή την περίπτωση ρυθμίζονται μεταβατικές διατάξεις, το νομικό πλαίσιο όμως είναι αυστηρά καθορισμένο. Η συζήτηση για τη σχέση εθίμου με το νόμο δεν έχει τόση εφαρμογή εδώ, όπου πλέον μιλάμε για κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Η εθνική έννομη τάξη πλέον είναι ενιαία και θα ισχύσει και για τις περιοχές που προσαρτούνται. Αν και οι τελευταίες φέρνουν αντιπαραθέσεις και σοβαρά ζητήματα στο προσκήνιο, ο νόμος ισχύει αναμφισβήτητα και, παρά τις αλλοιώσεις που μπορεί να εμφανιστούν αρχικά, η ιστορική πορεία οδηγεί στην πλήρη εφαρμογή του .

Συμπεράσματα

Η υποθήκη, ως νομική έννοια, προέρχεται από πεδία γνώσης προνεωτερικά που σίγουρα παρουσιάζουν σοβαρές διαφοροποιήσεις ως προς τα χαρακτηριστικά τους. Για αυτό και σε αυτό το κεφάλαιο, αν και θέλησα να δείξω τη συνέχεια της έννοιας ιστορικά, η μελέτη επικεντρώνεται στη διαφοροποίησή της μέσα στο νεωτερικό θεσμικό πλαίσιο. Και είναι προφανές ότι η μεταβολή της έννοιας της ιδιοκτησίας και η συγκρότησή της ως ατομική ιδιοκτησία, καθώς και ο μετασχηματισμός της οικονομίας σε εθνική οικονομία που στηρίζεται στην εθνική αγορά, επιφέρει επιπτώσεις τόσο στην εννοιολόγηση όσο και στην πραγματική εφαρμογή τέτοιων θεσμικών πλαισίων.

Η υποθήκη στο νέο κράτος αφορά τόσο τον ορισμό του εθνικού δικαίου όσο και εκείνον του νόμου του 1836. Η διαφορά είναι ουσιώδης γιατί πρόκειται για δυο ορισμούς , που αναφέρονται σε διαφορετικές χρονικότητες. Το εθνικό δίκαιο στο νέο κράτος εκφράζει την παράδοση, τα τοπικά συμφέροντα και τις τοπικές εξουσίες. Για αυτό και η υποθήκη υπό αυτό το πρίσμα συνδέεται με τα παραδοσιακά δίκτυα εμπόρων-κτηματιών-τοκογλύφων, τα οποία υπήρχαν προεπαναστατικά και ακόμη και αν ανασυγκροτήθηκαν ως προς τα άτομα που τα έλεγχαν, διατήρησαν την κυριαρχία τους επί των αγροτικών δανεισμών. Τα δίκτυα αυτά υποθήκευαν την παραγωγή των αγροτών, χωρίς να υπάρχει η διασφάλιση του δανεισμού κατά το νεωτερικό πρότυπο. Η υποθήκη υπό αυτούς τους όρους συνδεόταν με την ασφάλεια του ιδιαίτερα υψηλού

τόκου. Στο πλαίσιο αυτό της κοινωνίας δεν είναι εφικτή η εμπορευματοποίηση της παραγωγής, καθώς η λειτουργία αυτή είναι απαγορευτική ως προς μια τέτοια διαδικασία.

Παράλληλα με αυτό το παράδειγμα, ο ορισμός της υποθήκης από το νόμο του 1836 εκφράζει το ορθολογικό παράδειγμα της οργάνωσης του δανεισμού της αγροτικής παραγωγής. Η περίπτωση έχει στενή σχέση με την αγροτική πίστη, η οποία στην Ελλάδα δεν μπορεί να αναπτυχθεί λόγω των δομικών κολλημάτων του νέου κράτους. Η δημοσίευση αυτού του νόμου αποτελεί όμως την αρχή για τη διαμόρφωση του συνολικού πλαισίου ώστε να προωθηθεί η αγροτική και η κτηματική πίστη. Το νόμο αυτό θα αξιοποιήσει η ΕΤΕ για χορηγία δανεισμού προς κτηματίες που είχαν αδιαμφισβήτητο τίτλο ιδιοκτησίας.

Τα δυο αυτά πρότυπα συνυπάρχουν στον ελλαδικό χώρο με τον πρώτο να κυριαρχεί στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες, ενώ το δεύτερο στις πόλεις και στην περιφέρεια τους. Ο δανεισμός της ΕΤΕ μάλιστα αφορούσε συχνά τοκογλύφους, οι οποίοι με τη σειρά τους δάνειζαν την αγροτική κοινωνία, χωρίς τις εγγυήσεις που απαιτούσε η ΕΤΕ, με πολύ μεγαλύτερο όμως τόκο.¹¹⁹

Ειδικότερα λοιπόν, η ρύθμιση της υποθήκης στο νέο κράτος εισάγεται από πολύ νωρίς (1836) ως θεσμός που αφορά μόνο την ακίνητη περιουσία. Η εφαρμογή της υπό αυτούς τους όρους θα διαδοθεί βέβαια πολύ αργότερα, όταν πλέον θα έχει λυθεί το ζήτημα των εθνικών γαιών και της απουσίας τίτλων ιδιοκτησίας, ενώ θα έχει ενισχυθεί η αγροτική πίστη και η χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής. Σίγουρα όμως η ίδρυση της ΕΤΕ συνδέεται με την ανάγκη να συγκροτηθεί ένα στερεό θεσμικό έδαφος για τη λειτουργία της, όπως και θα γίνει.

Με την νομοθεσία που δημοσιεύεται η υποθήκη είναι δικαίωμα πραγματικό ,καθώς στηρίζεται σε ακίνητο για εξασφάλιση απαίτησης, παράλληλα όμως η σχέση καθίσταται κατά τη γενική πορεία του νεωτερικού νόμου, προσωπική σύμφωνα με το οποίο οι σχέσεις ρυθμίζονται με συμβάσεις και γίνονται αντικείμενο κρίσης από τα δικαστήρια , μετά την άσκηση αγωγής.

Η αναγνώριση αυτής της ρύθμισης της υποθήκης, γίνεται καθυστερημένα σε σχέση με τα δυτικά κράτη, πρώιμα όμως για την Ελλάδα, όπου μια σειρά παράγοντες καθιστούν αδύνατη την πλήρη εφαρμογή της. Για αυτό και το τελευταίο πράγμα που

119. Σταύρος Θωμαδάκης , *Πίστη και εκχρηματισμός της οικονομίας*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1981, σ. 353.

θα μελετηθεί είναι το πλέγμα των σχέσεων που οδηγεί σχετικά νωρίς στην ψήφιση αυτού του νόμου και τελικά στην πραγματική διάδοση της εμπράγματης υποθήκης.

Δ. Η πολιτική ως όρος και εμπόδιο για την «νομική επανάσταση»: θεσμοί, ιδέες, πρακτικές.

Είδαμε παραπάνω ότι ο G. Geib περιγράφοντας την δυσκολία του να διαμορφωθεί σύγχρονο σύστημα υποθηκών στην Ελλάδα, το συνδέει πρώτα με σειρά αλλαγών που πρέπει να γίνουν στο αστικό δίκαιο. Ίσως καταλαβαίνουμε καλύτερα την παρέμβασή του αυτή, αν τελικά συνδέσουμε το νέο σύστημα υποθήκης με αλλαγές που έπρεπε να ολοκληρωθούν ως προς τις κοινωνικές σχέσεις. Οι αλλαγές αυτές για τον Βαυαρό καθηγητή μπορούσαν να επιτευχθούν μέσω νομοθετημάτων και θεσμικών αλλαγών.

Στην πραγματικότητα οι αλλαγές αυτές επιτεύχθηκαν με την εντατικότερη ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στην αγροτική παραγωγή. Γράφει ο Σ. Πετμεζάς μιλώντας για την υπολειτουργία της αγοράς γης:

Αντίθετα από μια ευρύτατα διαδεδομένη αντίληψη, το δικαίωμα της απόλυτης κυριότητας επί της γη, παρ' ότι τυπικά κατοχυρώθηκε στο Σύνταγμα και τους νόμους, στην πράξη δεν ήταν δυνατόν να λάβει την πλήρη του ανάπτυξη μέχρι να κατοχυρωθούν θεσμικά ορισμένα άλλα στοιχεία του γαιοκτητικού καθεστώτος: να καταργηθεί ο διηνεκής χαρακτήρας των αγροληπτικών σχέσεων που συνδέουν την κολλητική οικογένεια με τη γη που κατέχει και καλλιεργεί, να περιορισθούν αποτελεσματικά, και όχι μόνον στα χαρτιά, τα δικαιώματα οιονεί ελεύθερης βοσκής και ξύλευσης των κοινοτήτων των βοσκοτόπων και στα δάση που τις περιβάλλον, να καταργηθούν τα εμπράγματα δικαιώματα τρίτων επί της γης (εμφύτευση κτλ), να καταργηθούν όλα τα κοινοτικά δικαιώματα προνομιακής πρόσβασης στις φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές και τη γη, και εν τέλει, να διαλυθούν και να ακυρωθούν νομικά όλες οι κοινοτικές εξωοικονομικές ιεραρχήσεις των δυνητικών κατόχων και αγοραστών της γης.¹²⁰

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι όλα αυτές οι θεσμικές αλλαγές συνδέονται με την πορεία προς ένα σύγχρονο σύστημα δικαίου, το οποίο όμως δεν πρέπει να παραβλέψουμε να τονίσουμε ότι απλά αποτυπώνει τις κοινωνικές σχέσεις που έχουν διαμορφωθεί. Σε αυτό κυρίαρχο ρόλο παίζει το κράτος που συγκροτείται με τέτοιο τρόπο ώστε να «μετατοπίσει τις ισορροπίες, τις εντάσεις και τις συγκρούσεις με την παραδοσιακή

120. Σ. Πετμεζάς, *ό.π.*, σ. 95-96.

κοινωνία στο πλαίσιο του θεσμοθετημένου πολιτικού πεδίου». ¹²¹ Ιδιαίτερη σημασία στη διαδικασία αυτή έχει και η προσπάθεια να βαπτιστούν οι κατώτερες τάξεις στην νεωτερική οικονομία που φέρνει μαζί της τον μετασχηματισμό της πολιτικής.

Η υποθήκη θα βρει επομένως πλήρη εφαρμογή, όταν διαμορφωθεί ένα πλαίσιο δικαϊκής ασφάλειας ως προς τη γη. Είναι προφανές ότι αυτό εξαρτάται από τη επίλυση του ζητήματος της απουσίας τίτλων κυριότητας και της κατάργησης των πολλαπλών δικαιωμάτων επί της γης. Όσο όμως αυτό μοιάζει προϋπόθεση της ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής και κατ' επέκταση του εμπορίου και της βιομηχανίας, οι ίδιοι οι όροι ύπαρξης των τοπικών κοινωνιών, με τις δικές τους πρακτικές και τα δικά τους δίκτυα, προστατεύουν την δική τους εθιμική πρακτική.

Για τους παραπάνω λόγους θα επικεντρωθούμε στο κεφάλαιο αυτό αφενός στην επεξεργασία της αγροτικής κοινωνίας ως περιβάλλοντος που εφαρμόζονται οι νέοι ορισμοί της υποθήκης, και αφετέρου σε κάποιες ιστορικές στιγμές που αποτυπώνουν συγκρούσεις της περιόδου και αναδεικνύουν τα αιτιακά πλέγματα, μέσα στα οποία συγκροτείται η νομοθεσία.

ι . Η αγροτική κοινωνία

Με την χρήση της κατηγορίας της αγροτικής κοινωνίας δεν επιδιώκεται σε καμία περίπτωση μια αυστηρή διάκριση από την πόλη. Οι σχέσεις της οικονομίας της υπαίθρου με εκείνες της πόλης είναι στενά διαπλεκόμενες, υπό το πρίσμα μάλιστα των διαφορετικών μοντέλων ιδιοκτησίας και των ενοικιάσεων των φόρων. Και σίγουρα η υποθήκη ήταν διαδεδομένη ως μορφή εμπράγματος ασφάλειας και στις πόλεις (ή καλύτερα όπως αναφέραμε κυρίως σε αυτές). Αυτό όμως που θέλω να αναδείξω είναι ακριβώς η οπτική των γεωργών μέσα στο πλέγμα των διαφορετικών σχέσεων εξουσίας και κυρίως της κοινότητας, η οποία συγκροτείται πάνω στο παραδοσιακό πλέγμα σχέσεων. Και μας ενδιαφέρει κατ' αρχάς αυτή θέαση, καθώς η εμπορευματοποίηση της γης αφορά κυρίως την αγροτική παραγωγή στην περίοδο στην οποία αναφερόμαστε. Η καθιέρωση της γης ως εμπόρευμα θα ανοίξει το δρόμο για επένδυση κεφαλαίων και θα επεκτείνει την εφαρμογή του δικαίου της υποθήκης.

121. Νίκος Θεοτοκάς- Νίκος Κοταρίδης , «Πολιτικό σύστημα και οριοθέτηση της νομιμότητας: η λειτουργία της αμνηστίας κατά την Οθωνική περίοδο», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλία Δασκαλάκη*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, Αθήνα 1991, σ. 230.

Αρχικά αξίζει να σταθούμε στο σύστημα διανομής των προσόδων, το οποίο συνδέεται με το καθεστώς γαιοκτησίας και το αναφέραμε χωρίς όμως να αναλυθεί παραπάνω. Η μελέτη του συστήματος διανομής επιβεβαιώνει τις σχέσεις εξουσίας που έχουν παγιωθεί στο περιβάλλον της υπαίθρου. Η ανατροπή του οθωμανικού καθεστώτος δεν μεταβάλλει το πλέγμα των σχέσεων το οποίο διατηρείται σε μεγάλο βαθμό στο πλαίσιο όμως της κατάργησης του καθεστώτος του υποτελούς. Το σύστημα διανομής εξακολουθεί να αναπτύσσεται γύρω από το φορολογικό σύστημα και τις γαιοπροσόδους. Οι τελευταίες αφορούν διαφορετικά καθεστώτα ανάλογα το είδος της γης, αλλά σε κάθε περίπτωση αποτελούν πρόσοδο που εισπράττει ο κύριος της γης. Η πρόσοδος αυτή μπορεί να αφορά ακόμη και ένα δεύτερο της παραγωγής μετά την αφαίρεση της δεκάτης.

Συμπληρωματικά λοιπόν σε όσα έχουν αναφερθεί παραπάνω, η αγροτική κοινωνία αναπτύσσεται μέσα σε ένα πλαίσιο καθορισμών και εξουσιών, που ρυθμίζουν την ύπαρξη και την ανάπτυξη της. Οι διαφοροποιήσεις είναι προφανείς και εξαρτώνται και από τα τοπικά έθιμα. Πάντως πρέπει να σημειωθεί, ότι παρά την εικόνα που έχει διαμορφωθεί για τον φτωχό αγρότη, η κατάσταση στην ύπαιθρο σε γενικές γραμμές δεν ήταν τόσο κακή. Η αυτοκατανάλωση και η αυτάρκεια περιέγραφαν τον τρόπο ζωής των αγροτών. Επρόκειτο για αυτό που έχει χαρακτηριστεί ως οικονομία της επιβίωσης σε αντιπαράθεση με την οικονομία της αγοράς που συγκροτείται. Μπορεί δηλαδή να μην υπήρχε στις αγροτικές κοινωνίες ο πλούτος των πόλεων, δεν υπήρχε όμως ούτε η φτώχεια του. Η γενική αυτή περιγραφή βέβαια δεν αποκλείει περιπτώσεις λιμών και κακών συγκυριών που οδηγούσαν σε εξαθλίωση.

Ειδική σημασία για την εδώ ανάλυση έχουν οι αγροτικές κοινότητες. Είναι προφανές ότι στους παραπάνω όρους εντάσσεται και η πραγματικότητα της αγροτικής κοινότητας. Ο όρος αγροτική κοινότητα αναφέρεται σε έναν τρόπο λειτουργίας της αγροτικής οικονομίας, η οποία βασίζεται κατά κύριο λόγο στην ύπαρξη της οικογένειας ως συλλογικού πυρήνα παραγωγής και αυτοκατανάλωσης, αλλά και σε μια ευρύτερη κοινωνική συσπείρωση περισσότερων νοικοκυριών σύμφωνα με την οποία η «ευθύνη» υπάρχει συλλογικά .

Ειδικά δηλαδή, για το δανεισμό υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις συλλογικού δανεισμού, περιπτώσεις δηλαδή που κοινότητες καταφεύγουν συλλογικά στο δανεισμό, με συνέπεια να ευθύνονται και από κοινού. Στην περίπτωση αυτή η μη πληρωμή της οφειλής συνεπαγόταν την κατάσχεση της ιδιοκτησίας οποιουδήποτε

μέλους της τοπικής κοινότητας ή της συλλογικής ιδιοκτησίας της κοινότητας. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι ο νόμος περί υποθηκών προβλέπει ρητά :

*Επί κτημάτων κοινοτήτων, οίον δήμων, σωματείων, φιλανθρωπικών καταστημάτων και τούτοις εξομοιούμενων μοναστηρίων, υποθήκη δύναται να αποκτηθεί μόνον συναινέσει των νόμιμων αντιπροσώπων της κοινότητας, και όπου τοιούτοι δεν υπάρχουν, όλων των μελών της κοινότητος(...).*¹²²

Η συλλογική αυτή αντίληψη του νόμου και της ευθύνης είναι ένα από τα εμπόδια τα οποία ο νεωτερικός νόμος πρέπει να προσπεράσει ώστε να εντάξει όλα τα άτομα υπό την δική του απόλυτη εξουσία. Και ακόμη και αν αυτό πριν το 1844 και το Σύνταγμα δεν είναι τόσο προφανές, είναι σίγουρα μετά όταν πλέον το δικαίωμα της καθολικής εξουσίας φέρνει στο προσκήνιο τον όρο «πολίτης».

Γενικά στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες διαμορφώνεται μια ιδιαίτερη ισορροπία μεταξύ των συμφερόντων των «προεστών», των εμπόρων και των αγροτών. Οι ιδιομορφίες κάθε περιοχής θα απαιτούσαν μακροσκελή ανάλυση περί των επιμέρους περιπτώσεων για το ρόλο της τοκογλυφίας μέσα σε αυτό το συσχετισμό και γενικότερα του ελέγχου της αγοράς χρήματος και των αγορών αγροτικών προϊόντων.

Αυτό όμως που μας ενδιαφέρει εμάς και θα επεξεργαστούμε εδώ είναι το πώς εμπλέκονται οι κάτοχοι ή μικροϊδιοκτήτες στην οικονομία και τελικά στους νεωτερικούς θεσμούς. Οι τελευταίοι αναγνωρίζουν μια σειρά μηχανισμών, γνώριμων σε εκείνους που περιλαμβάνουν τις τοπικές εξουσίες (κλήρος, διοικητής, προεστός) και στους οποίους απευθύνεται. Η οικονομία για την τοπική αγροτική κοινωνία βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ εθνικής και τοπικής. Τα δυο μοντέλα συνυπάρχουν. Οι τοκογλύφοι, που αποτελούν μέρος ενός παραδοσιακού συστήματος, δανείζουν στους καλλιεργητές ώστε να καλύψουν τις βραχυχρόνιες ανάγκες τους. Σε αρκετές περιπτώσεις οι τοκογλύφοι, είναι οι έμποροι που προαγοράζουν μέρος της παραγωγής του καλλιεργητή.

Η τοπική οικονομία για τον καλλιεργητή ξεκινά επομένως από την παραγωγή του. Επειδή σε αρκετές περιπτώσεις δεν βρίσκεται σε θέση να αγοράσει ούτε τον σπόρο αναγκάζεται να δανεισθεί από τον έμπορο. Την ίδια επιλογή ακολουθεί και σε περίπτωση που δεν μπορεί να πληρώσει τους φόρους.

Μέσα σε ένα περιβάλλον επομένως όπου επιπλέον τα επάλληλα δικαιώματα διατηρούνται και αναπαράγονται σταθερά, οι τίτλοι ιδιοκτησίας και η ενοικίαση των

122. Άρθρο 4.

φόρων ανάγονται σε βασικό μηχανισμό διαπραγμάτευσης μεταξύ τοπικών εξουσιών και αγροτών αλλά και κατ' επέκταση κεντρικής εξουσίας και τοπικών εξουσιών. Οι τοπικές εξουσίες επιτελούν τη διοχέτευση των συμφερόντων στο πεδίο των εθνικών εξουσιών. Ειδικά, όμως μετά την μετατροπή του πολιτεύματος σε συνταγματική μοναρχία η διαπραγμάτευση των οικονομικών όρων εντάσσει και την πολιτική. Το κεντρικό κράτος θεσμοθετεί και ενοποιεί κανόνες που ισχύουν για όλη την περιφέρεια, η οποία όμως έχει λόγο μέσα από τα πλέγματα πατρωνίας που αναπαράγονται σταθερά.

Οι νέοι οικονομικοί όροι και η οικονομικοπολιτική γλώσσα που εμφανίζεται και στην ύπαιθρο ήδη πριν την επανάσταση, χωρίς όμως να μεταλλάξει ριζικά τις σχέσεις σε αυτή, σχετίζεται με την ενσωμάτωση των αγροτών και της γης τους στην αγορά και στις διαδικασίες της. Όσο περισσότερο η αγορά εντάσσει τους αγρότες και απορροφά την παραγωγή τους, εμπορευματοποιώντας την, τόσο περισσότερο επεκτείνεται η διαμόρφωση και η εφαρμογή του νέου θεσμικού πλαισίου.

ii. Οι πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις

Η άσκηση της πολιτικής στην διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, εμφανίζεται διαφοροποιημένη, από την άποψη ότι πλέον διαμορφώνεται κράτος υπό την νεωτερική έννοια, αλλά παράλληλα η εποχή απέχει αρκετά από το να μας επιτρέψει να μιλήσουμε για συγκροτημένη πολιτική παρέμβαση. Η διανομή των εθνικών γαιών επιτυγχάνεται μόλις το 1871, ενώ η κατάργηση της δεκάτης το 1880, στοιχεία που από μόνα τους αναδεικνύουν την αδυναμία να σχεδιαστεί και να ασκηθεί οικονομική πολιτική.

Επομένως μέχρι και τη δεκαετία του 1860 και κυρίως του 1870, όταν η ανάδειξη του Α. Κουμουνδούρου συνδέεται με την πρώτη φιλελεύθερη θεσμική τομή, και την εμφάνιση της ελληνικής αστικής τάξης ως κοινωνικής τάξης, η οικονομική πολιτική ακολουθεί την ταμειευτική αναγκαιότητα. Παρόλα αυτά υπάρχουν στιγμές στο διάστημα αυτό, που κάποιες συγκρούσεις μας επιτρέπουν να δούμε την κοινωνική οργάνωση της πολιτικής και την νέα οικονομική γλώσσα που αναδεικνύεται.

Αρχικά λοιπόν ας επεξεργαστούμε τα συμφέροντα των παραγωγών όπως εμφανίζονται στη Βουλή:

*Αναγνώσθη η έκθεσις της επιτροπής επί των αναφορών των κατοίκων Αθηνών και Μεγάρων, δι' ὧν ἐκτίθεντες τα ἐκ της τοκογλυφίας πηγάζοντα ολέθρια αποτελέσματα, και υποδεικνύοντες τα μέσα της θεραπείας δια της συστάσεως εθνικῆς Τραπεζῆς, δανειζούσης προς ἐξ τοις ἑκατόν , ἐξαιτούνται την ἐπί δια τουλάχιστον ἑτη ἀναστολήν της ἐκπλειστηριάσεως των ἐνυποθήκων κτημάτων των, μέχρις οὐ βελτιωθῇ ἡ κατάστασις των (...).*¹²³

Αναφέραμε και παραπάνω την έκθεση αυτή των γαιοκτημόνων της Αττικής και των Μεγάρων, που κατατέθηκε στη Βουλή το 1845. Ενδιαφέρον όμως σε αυτό το σημείο έχει η αποδοχή της από τους βουλευτές. Σύμφωνα λοιπόν με τα όσα έχουν καταγραφεί, τα οποία πρότεινε η επιτροπή των τμημάτων και αποδέχτηκε η πλειοψηφία των βουλευτών, η κατάσταση αυτή δεν ισχύει μόνο στην Αττική και τα Μέγαρα, αλλά σε όλη την επικράτεια. Δεν είναι όμως η βασική αιτία η έλλειψη χρήματος, αλλά η απουσία πίστης. Και προς αυτόν τον σκοπό πρέπει να εργαστεί η Κυβέρνηση. Η αναστολή των πλειστηριασμών «επεμβαίνουσα εις τα μεταξύ των συναλλαττομένων συμβόλαια θέλει προσβάλει Νόμους και κεκτημένα δικαιώματα».

Δεν νομίζω ότι μπορούμε να δεχτούμε αυτόν τον ισχυρισμό κατά γράμμα. Την περίοδο εκείνη η ισορροπία μεταξύ νόμιμου- παράνομου μετατοπίζεται διαρκώς, ώστε να μπορεί να γίνει πλήρως αποδεκτό το αξίωμα σύμφωνα με το οποίο ο νόμος δεν μπορεί να επέμβει στις ιδιωτικές σχέσεις άμεσα αλλά μόνο να διαμορφώσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές θα συνάπτονται και θα αναπαράγονται. Ίσως θα έπρεπε εδώ να επανέλθουμε στη σχέση τοκογλυφίας- εμπόρων και κατ' επέκταση τη σχέση εμπόρων και ασκούμενης πολιτικής.

Σύμφωνα πάντως με την πρόταση της Επιτροπής η κυβέρνηση μπορεί να συστήσει ειδική δανειστική Τράπεζα με σκοπό να λυθεί το ζήτημα των ενυπόθηκων δανείων. Μάλλον σε σχέση με αυτή την πρόταση πρέπει να δούμε την κατάθεση νομοσχεδίου από τους Βουλευτές Αντωνιάδη και Καραγιαννόπουλου στις 22 Φεβρουαρίου 1846, «περί συστάσεως δημόσιας ελληνικής τραπεζής». Ούτε όμως αυτό το σχέδιο θα προχωρήσει, καθώς η Εθνική τράπεζα θα αντιδράσει, ενώ τα περίπλοκα συμφέροντα που αναπτύσσονταν γύρω από τη γη θα καταστήσουν αδύνατη την πρόταση για χρηματοδότηση της νέας τράπεζας από τον πλειστηριασμό των φθαρτών, ακινήτων εθνικών και εκκλησιαστικών κτημάτων.

Τέλος, το 1848 ο Κλεομένης Οικονόμου θα καταθέσει νέα πρόταση για δανειστική τράπεζα, με ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά σε σχέση με την πρόταση των

123. Πρακτικά της Βουλής, 19 Μαρτίου 1845, σ. 577-580.

γαιοκτημόνων της Αττικής και των Μεγάρων. Ο Οικονόμου, βουλευτής Αιγιαλείας, καταθέτει ένα νομοσχέδιο για ίδρυση τράπεζας, η οποία θα επιδιώκει να στηρίξει τις βραχυπρόθεσμες ανάγκες δανεισμού των ιδιοκτητών παραγωγών.

Ό,τι έχει ως έξοχον πλεονέκτημα ο μηχανισμός αυτός της Τραπεζής είναι, ότι τον πλούτον συσσωρευμένον άρι τούδε τις χείρας ολίγων, και απορροφώντα υπέρ αυτών και την τελευταίαν ικμάδα όλων των άλλων, τον διασκορπίζει και τον κατασταίνει κοινόν εις τα χείρας όλων των Ελλήνων. Ο περιορισμός τόκου εις 3% και η ύπαρξις αυτού του κεφαλαίου, το οποίον ουδαμού άλλοθι δύναται εις οποιονδήποτε είδος να αναζητήση μετ' επιτυχίας η Ελλάς, ταύτα αποδίδουσιν εις την πολυπαθή ελληνικήν κοινωνίαν, αυτήν την ουράνιον ευεργεσίαν, αυτήν την θείαν δικαιοσύνην.¹²⁴

Το νομοσχέδιο αυτό θα βρει θετική απήχηση στη Βουλή και θα παραπεμφθεί στην επιτροπή τμημάτων, η οποία στις 19 Αυγούστου 1848 θα υποβάλει εισηγητική έκθεση. Σύμφωνα με αυτήν: «Επί τη βάσει ταύτη προταθέν το παρόν νομοσχέδιον, ου μόνον καθίσταται αναγκαίον ως εκ της παρουσιαζόμενης ελλείψεως χρημάτων, όσα αναγκαιούσιν εις τα καθημερινάς χρείας της κοινωνίας, αλλά και ως εκ των υπερόγκων τόκων, οίτινες καταθλίβουσι την μάλλον αξιοσέβαστον τάξιν της κοινωνίας, τους γεωκτήμονας και τους γεωργούς, (...)»,¹²⁵ ενώ ως πρώτη αρετή του νομοσχεδίου τονίζεται η μείωση του τόκου.

Τελικά για ακόμη μια φορά, παρά τη θετική αποδοχή του νομοσχεδίου από τη Βουλή, η αντίδραση της Εθνικής Τράπεζας θα οδηγήσει σε ανακοπή της διαδικασίας. Ο Ε. Κεχαγιάς, ως εκπρόσωπος της ΕΤΕ, θα χαρακτηρίσει την τράπεζα «μεταμφιεσμένη ληστεία», και το νομοσχέδιο απαράδεκτο, καθώς στηρίζεται στην αρχή του Proudhon σύμφωνα με την οποία «η ιδιοκτησία είναι κλοπή της κοινωνίας και προτίθεται να συστήση καθίδρυμα αντλούν τους πόρους εκ της φορολογίας των πλουσίων προς όφελος των ενδεών».¹²⁶

Οι δύο αυτές προσπάθειες μέχρι και τη δεκαετία του 1850 να στηριχθεί η αγροτική παραγωγή και κυρίως οι ιδιοκτήτες παραγωγοί, εκκινούν από πολιτικούς που προωθούν τα αντίστοιχα συμφέροντα. Ωστόσο η δύναμη της Εθνικής τράπεζας φαίνεται να είναι αρκετά ισχυρότερη, καθώς η ΕΤΕ παρέχει κεφάλαια στους

124. Πρακτικά της Βουλής, 1848 Περίοδος Β, Σύνοδος Α', τ. 3, σ. 649.

125. Πρακτικά της Βουλής, 1848 Περίοδος Β, Σύνοδος Α', τ. 3, σ. 763.

126. Ε. Κεχαγιάς, «Νέα Τράπεζα», *Ελπίς*, φ 479, 29 Αυγούστου 1848.

εμπόρους, οι οποίοι έχουν επιβάλει την κυριαρχία τους στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους.

Η σύγκρουση στην περίπτωση αυτή εμφανίζεται σε περισσότερα επίπεδα, τόσο ως προς την επέμβαση ή μη του κράτους στην οικονομία, όσο και επί της σύγκρουσης με τα συμφέροντα των εμπόρων υπέρ των παραγωγών και τελικά με τα προνόμια της ΕΤΕ, η οποία σε μεγάλο βαθμό καθορίζει την οικονομική πολιτική.

Σε αντίστοιχο πλαίσιο με αυτό των παραπάνω συγκρούσεων, στο ιδεολογικό όμως πεδίο, αξίζει να σταθούμε σε μια ακόμη αντιπαράθεση που ξέσπασε το 1872, με αφορμή τη δημοσίευση του σχεδίου του αστικού κώδικα. Στην αντιπαράθεση αυτή υπερασπιστής του αστικού κώδικα ήταν ο Παύλος Καλλιγιάς, ενώ από την άλλη μεριά κατήγορος σε σχέση με διατάξεις του ήταν ο Ιωάννης Τυπάλδος, νομικός από τα Επτάνησα.

Η σύγκρουση Τυπάλδου- Καλλιγιά πραγματοποιείται με αφορμή το ζήτημα της αγροληψίας, αναδεικνύει ωστόσο ενδιαφέροντα ζητήματα σε σχέση με τον «εκσυγχρονισμό» των θεσμών που επιδιώκεται από τμήμα των πολιτικών της περιόδου. Ο Τυπάλδος εκπροσωπεί την Επτανησιακή γαιοκτητική τάξη, ενώ ο Καλλιγιάς ενδιαφέρεται να εξασφαλιστεί η ιδιοκτησία και η ελεύθερη εργασία σε βάρος της δουλοπαροικίας. Η διαμάχη αυτή ξεσπάει μέσω της Εφημερίδας των Δικαστηρίων και της ελληνικής νομοθεσίας.¹²⁷

Ο Τυπάλδος κατηγορεί αρχικά το σχέδιο του αστικού κώδικα ότι αν και θα έπρεπε να καθιστά απλές τις νομικές μορφές, όσον αφορά το ζήτημα της αγροληψίας παραπέμπει στο χάος των τοπικών εθίμων. Σε αυτό απαντά ο Π. Καλλιγιάς σε ως εξής:

Αι νομικαί σχέσεις του γαιοκτήμονος και του γεωπόνου δύνανται να είναι ποικίλαι, όσον είναι ποικίλαι αι κοινωνικαί σχέσεις και αι ιδιότητες του εδάφους, διάφορον κατά τόπους απαιτούντος τρόπον καλλιέργειας. Αι κοινωνικαί σχέσεις πρέπει να τείνωσι προς το ομοιόμορφον, ρυθμιζόμεναι κατά τας αρχάς της ελευθέρως διαθέσεως των ακινήτων προς εισαγωγήν βελτιώσεων και της ελευθέρως εργασίας, ητις είναι συνέπεια της ατομικής ελευθερίας. Αν όμως καταγίνη ο νομοθέτης να καταστήση ομοιόμορφον και τον τρόπον της καλλιέργειας, παραπαίει κατά των νόμων της φύσεως και επιχειρεί έργον Προκρούστου.

127. Ι. Τυπάλδου « Το σχέδιον του Αστικού Κώδικος», *Εφημερίδα των Δικαστηρίων*, φυλλ 34 έτος Β, 1872. Παύλος Καλλιγιάς « Ολίγα περί του σχεδίου του αστικού κώδικος», *Εφημερίδα των δικαστηρίων και της Ελληνικής νομοθεσίας*, ετ. Β', αριθμ. 35, 26 Αυγούστου 1872.

Η περιγραφή αυτή της διαδικασίας, παρουσιάζει και τις νομοθετικές επιλογές σε σχέση με την κατάρτιση του κώδικα. Το πιο σημαντικό σημείο όμως που επισημαίνει ο Π. Καλλιγιάς αφορά την μετατροπή των σχέσεων σε προσωπικές συμβάσεις. «Είναι ομολογουμένον και μαρτυρούμενον παρά των νεωτέρων νομοθεσιών, ότι αι σχέσεις αυτά της λεγομένης ήδη αγροληψίας τείνουν σήμερον εις το να κατασταθώσι προσωπικά, επί τη βάσει συμβάσεως, εξαλειφόμενου δηλονότι του πραγματικού χαρακτήρος». Στα πλαίσια αυτά αναγνωρίζει ότι αυτός ήταν ο στόχος της ρύθμισης της αγροληψίας, παράλληλα όμως υπάρχει πρόβλεψη ότι σε περίπτωση εκποίησης θα διατηρηθεί η σύμβαση, στοιχείο που κρατάει τον παραδοσιακό χαρακτήρα της ρύθμισης. Ο Καλλιγιάς στο συγκεκριμένο άρθρο ρωτάει τον Ι. Τυπάλδο αν θεωρεί ότι πρέπει να καταργηθούν τόσα συμφέροντα, τα οποία «ο χρόνος δύναται να διδάξει, ώστε να προτιμήσωσιν σχέσεις ελευθέρας χωρίς γογγυσμούς».

Ο Τυπάλδος θα απαντήσει στον Καλλιγιά με το επιχείρημα ότι ο τελευταίος δεν μπορεί να ξέρει τι είναι η αγροληψία καθώς δεν γεννήθηκε και δεν ανατράφηκε στην Ελλάδα. Σε αυτό ο Καλλιγιάς θα απαντήσει υποστηρίζοντας ότι «Τούτο πάσχει τις, όταν δεν αναγάγη τα πράγματα εις του επιστημονικούς αυτών όρους. Νομίζει τότε ότι παν το εν τη πατρίδι αυτού είναι άλλης φύσεως και άλλης ουσίας, και αυτή η μηλέα και αυτή η αχράς. Εις τον αναγάγοντα ταύτα εις τας γενικάς κατηγορίας αντιτάσσει τότε δυσανασχετών, δεν έζησας εν Ληξουρίω, άρα δεν δύνασαι να εννοήσης το είδος τούτο την αγροληψία.»

Στα πλαίσια λοιπόν αυτής της αντιμαχίας μπορούμε να δούμε και μια επιπλέον σύγκρουση πέρα από τα κοινωνικά συμφέροντα τα οποία αναδύονται και εδώ. Και η σύγκρουση αυτή δεν είναι άλλη από εκείνη ανάμεσα στο επιστημονικό και το παραδοσιακό τοπικό. Ο Καλλιγιάς —κατά τον Τυπάλδο— εκπροσωπεί την επιστημονική κοινότητα, τη φιλελεύθερη διάνοηση που ασχολείται με την πολιτική οικονομία και τη νομική επιστήμη και προσπαθεί να εισαγάγει ξένους θεσμούς. Αντιθέτως ο Τυπάλδος —κατά τον Καλλιγιά— εκπροσωπεί την αμάθεια, την συντηρητική παράδοση που αδυνατεί να κατανοήσει το επιστημονικό πνεύμα. Παράλληλη ιδιαίτερη σημασία έχει η πολιτική χροιά της επιλογής να μην ισοπεδωθούν κεκτημένα δικαιώματα στις περιοχές που ισχύουν αγροληπτικές σχέσεις. Βλέπουμε ότι το έθιμο λειτουργεί ως μέσο αναγνώρισης των τοπικών συμφερόντων.

Ιδιαίτερα σημαντική τέλος στο ζήτημα των αντιπαραθέσεων μέσα στα οποία θα γεννηθούν οι νέες ισορροπίες είναι η τοπική εξουσία στη σύγκρουση

συγκεντρωτισμού- αποκέντρωσης. Η σχέση των τοπικά διαμορφωμένων ελίτ, που ασκούν τοπική εξουσία με το κεντρικό κράτος, που ειδικά κατά την πρώτη οθωνική περίοδο συγκεντροποιεί τις δημόσιες εξουσίες. Το κράτος είδαμε, ακολουθώντας την οικονομική αναγκαιότητα της συλλογής εσόδων, θα εκμεταλλευτεί καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα την περιουσία του, που περιορίζεται στις εθνικές γαίες. Η ενοικίαση τόσο του δικαιώματος επικαρπίας των εθνικοϊδιόκτητων γαιών, όσο και ακόμη σπουδαιότερα του δικαιώματος συλλογής των φόρων, θα αποτελέσει μηχανισμό διαπραγματεύσεως και ενσωμάτωσης των τοπικών εξουσιών. Αυτός άλλωστε είναι ένας από τους λόγους που διατηρείται για τόσο πολλά χρόνια, τόσο η κατάσταση των εθνικών γαιών όσο και ο φόρος της δεκάτης. Οι ενοικιαστές των φόρων καθίστανται ρυθμιστές των τοπικών συσχετισμών. Έτσι λοιπόν η άσκηση της κεντρικής πολιτικής προσπαθεί να ενσωματώσει τις τοπικές ελίτ, αφήνοντας περιθώρια αυτόβουλης δράσης σε σχέση με την οικονομία.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και παρά το γεγονός ότι τοπικές ελίτ με εξουσίες υπάρχουν και διαπραγματεύονται την επιρροή τους μέσα στο συνολικό πλέγμα εξουσιών, πραγματοποιείται μια σημαντική αλλαγή. Από τον τοπικισμό της προεπαναστατικής κοινωνίας που εξακολουθεί να ισχύει σίγουρα μέχρι και την έλευση του Όθωνα και της Αντιβασιλείας, διαμορφώνονται εθνικά κόμματα που ακόμη και αν στηρίζονται σε τοπικές δυνάμεις ενισχύουν την ενιαία εθνική πολιτική.

Γενικά η πολιτική ιδεολογία διαμορφώνεται στο ελληνικό κράτος όχι μόνοδρομα. Η σύγκρουση των διαφορετικών αντιλήψεων που προέρχονται από τους υποστηρικτές της μοναρχίας, τους δημοκράτες φιλελεύθερους και τους αντικοινοβουλευτικούς, ενυπάρχει στη διαμόρφωση της πολιτικής σε όλο το 19^ο αιώνα. Ο Γ. Δ. Δερτιλής θα επισημάνει ότι οι κυβερνήσεις και πολιτικές παρατάξεις «χάραξαν την μεταρρυθμιστική τους πολιτική όχι τόσο με κριτήριο τον ορθολογισμό, όχι μόνο με στόχο το κοινό και το δημόσιο συμφέρον, αλλά κυρίως με βάση τις θεμελιώδεις ανάγκες του κράτους και του πλέγματος εξουσίας, στο οποίο οι ίδιες συμμετείχαν».¹²⁸ Αυτός είναι και ο λόγος, που η πολιτική μοιάζει να είναι ο καθοριστικός παράγοντας για τη νέα θεσμική πραγματικότητα που εκσυγχρονιστές όπως ο Π. Καλλιγιάς διεκδικούν, ενώ παράλληλα η άσκησή της απαντά σε μια πραγματικότητα που δεν επιτρέπει την ισοπέδωση κεκτημένων συμφερόντων. Η

128. Γ. Δ. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους (1830-1920)*, ό.π, σ. 605 -606.

αμφιταλάντευση μεταξύ ενσωμάτωσης και σύγκρουσης σίγουρα είναι καθοριστική για τις θεσμικές επιλογές του αιώνα καθώς και για το αν τελικά εφαρμόστηκαν.

Ο φιλελευθερισμός δεν επικρατεί στον ελληνικό χώρο, παρόλο που κατά τη διάρκεια της επανάστασης εμφανίζεται κυρίαρχα στα πολιτικά συντάγματα. Αντιθέτως, ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα, απομακρύνθηκαν από τις ιδέες του πολιτικού φιλελευθερισμού, στα πλαίσια και της επικράτησης της μοναρχίας του Όθωνα. Μόνο από το 1864, με το νέο Σύνταγμα εγκαθιδρύεται το κοινοβούλιο σε ουσιαστικό θεσμό του πολιτεύματος. Η εισαγωγή του ως φιλελεύθερου θεσμού όμως, όπως και οι φιλελεύθερες τομές στην οικονομία, συμπορεύονται χρονικά με την υποχώρηση του φιλελευθερισμού ως συστήματος ιδεολογικών αξιών.¹²⁹

Έτσι μάλλον, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η διαμόρφωση του δικαίου των υποθηκών το 1836 αποβλέπει στην αγροτική πίστη για την εξασφάλιση των ιδιοκτητών παραγωγών. Η δημοσίευση του νόμου αυτού ικανοποιεί την απαίτηση της εθνικής τράπεζας και ακολουθεί τα δυτικά θεσμικά μοντέλα. Η αγροτική πίστη θα εμφανιστεί πραγματικά ως πρόβλημα προς επίλυση όταν η Εθνική Τράπεζα θα θελήσει αν επεκτείνει τις εργασίες της σε αυτή. Στα πλαίσια αυτά θα αναγκαστούν οι κυβερνήσεις μετά το 1860 να ασχοληθούν με τη διανομή των γαιών καθώς και με την διαμόρφωση αστικού κώδικα. Η ανάγκη αυτή θα επαναφέρει ζητήματα που είχαν τεθεί κατά τα επαναστατικά χρόνια αλλά και τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους, όταν η επιρροή από τις φιλελεύθερες ιδέες ήταν ακόμη ισχυρή.

iii. *Η εξασφάλιση των υποθηκών ως προϋπόθεση της αγροτικής πίστης*¹³⁰

Θα ανατρέξουμε για ακόμη μια φορά στον Παύλο Καλλιγά, ο οποίος γράφει, μεταφέροντας τις απόψεις του μέσω του χαρακτήρα του Αϋφάντη στο βιβλίο του *Θάνος Βλέκας*: «Αν το ιδιοτελές κεφάλαιον δεν έχη πλήρη ασφάλειαν και στερεότητα, ώστε να υπάρχει βεβαιότης ότι μέλλει τις πολλαπλασίας να απολαύση τας θυσίας του, δεν δυνάμεθα να υποθέσωμεν αυτάς γινόμενας παρ' άλλου τινός, ειμή ιδιοτρόπου και μανιώδους εραστή της γης».¹³¹ Η σύνδεση αυτή, κεφαλαίου και

129. Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα», στο Γ.Β Δερτιλής – Κ. Κωστής (επιμ.) *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ος αιώνες)*, Αντ. Ν Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 1991.

130. Αγροτική πίστη με την ευρεία έννοια κατά τον ορισμό του Θ. Καλαφάτη. «Έτσι, ως αγροτική πίστη, με ευρεία έννοια, εννοούμε την πίστη η οποία πρέπει να εξυπηρετεί με οποιαδήποτε μορφή τους γεωργικούς σκοπούς- απόκτηση γης – εκτέλεση εδαφικών βελτιώσεων, συνήθη γεωγική καλλιέργεια. Ενώ με στενή έννοια, την πίστη που παρέχεται για άμεσες καλλιεργητικές ανάγκες». Βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική Πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στην Β. Πελοπόννησο: Αιγιάλεια τέλη 19ου αιώνα*, τ. Α', Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1990 σ. 34.

131. Π. Καλλιγάς, *Θάνος Βλέκας*, ό.π., σ.197.

ασφάλειας είναι ιδιαίτερη προφανής και την συναντάμε σε πολλά οικονομικά κείμενα της περιόδου. Και η σύνδεση αυτή αναδεικνύει από τις πλευρές της σχέσεις οικονομίας - πολιτικής.

Η πολιτική, όπως είδαμε παραπάνω δεν μπόρεσε μέχρι και τη δεκαετία του 1860 να εξασφαλίσει το πλέγμα σχέσεων που θα επέτρεπε τη διάδοση των καπιταλιστικών σχέσεων στον ελληνικό χώρο, αλλά απλά συνέβαλε στην αναπαραγωγή του δικαίου κατοχής. Η ουσιαστική αλλαγή πραγματοποιείται το δεύτερο μισό του αιώνα, όταν πλέον οι διεθνείς συνθήκες επιτρέπουν μια διαφορετική ανάπτυξη και επιβάλουν την προώθηση μέτρων για την εμπορευματοποίηση της παραγωγής.

Ενδεικτικά αναλύει ο Ι. Σούτσος το 1862:

Προσέτι δε παρατηρητέον ότι, σήμεριν οι καλλιεργηταί εθνικών γαιών και εθνικοϊδιοκτητών κτημάτων, στερούνται δε του δραστηριωτέρου μέσου προς ενίσχυσιν και ανάπτυξιν της φιλοπονίας αυτών, της κτηματικής λέγω πίστεως. Ο πολίτης Έλλην καλλιεργών και καρπούμενος γην εθνικήν της οποίας μάλιστα το δημόσιον δυνάμει ρητού νόμου διετήρησε την νομήν, αδυνατεί να μεταχειρισθεί τη γην την οποία γονιμοποιεί δια της συντόμου αυτής φιλοπονίας, προς εξασφάλισιν έστω και της ελαχίστης πιστώσεως .

Ό,τι δεν λέγω περί των εθνικών γαιών, εφαρμόζεται και εις τα εθνικοϊδιόκτητα λεγόμενα κτήματα, των οποίων κρίως η αξία παρήχθη εκ της φιλοπονίας και των κεφαλαίων των εμφυτευτών. Καθότι και τούτων των αξιολογωτέρων κτημάτων το έδαφος εις το δημόσιον ανήκον, δεν δύναται να υποθηκευθή. Ούτω δε μέγα μεν μέρος των καλλιεργούμενων γαιών και κτημάτων της Ελληνικής χώρας στερείται κτηματικής πίστεως, προς παγίωσιν της οποίας αι Κυβερνήσεις των ευνομούμενων εθνών καταβάλλουσι μυρίας προσπαθείας· οι δε καλλιεργηταί, προς απόκτησιν μικρών χρηματικών κεφαλαίων, παραδίδονται πολλάκις εις την διάκρισιν ακόρεστων τοκογλύφων απορροφώντων προς όφελος αυτών και την ελάχιστην ικμάδα της γης, την οποίαν νυχθημερόν εκείνοι ποτίζουν με τον ιδρώτα του προσώπου των.¹³²

Και τα δύο παραπάνω αποσπάσματα γράφονται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, γεγονός που καθιστά προφανές ότι ακόμη και αν είχε διαμορφωθεί το θεσμικό πλαίσιο για την υποθήκη, η χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής δεν είχε προχωρήσει. Για αυτό σε αυτό το κεφάλαιο θα εξεταστεί ο οικονομικός και πολιτικός

132. Ι.Α. Σούτσος, *Δοκίμιον περί Οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, ό.π , σ. 103.

ρόλος της Εθνικής Τράπεζας, η οποία αποτελεί μια από τις ισχυρές «αυθεντίες», έναν από τους σημαντικότερους οικονομικούς συντελεστές της περιόδου. Είναι μάλιστα ενδεικτικό ότι από τη δεκαετία του 1850, η ΕΤΕ προωθεί βουλευτές ως εκπροσώπους της στο Κοινοβούλιο. Θέση του κειμένου αποτελεί ότι παρά την διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών στον ελληνικό χώρο και μέσω του πολιτικού πεδίου, η πραγματική στροφή στον οικονομικό φιλελευθερισμό συντελείται το δεύτερο μισό του αιώνα.

Τα χρόνια αυτά, ο φιλελευθερισμός αποσυνδέεται από το φυσικό δίκαιο και τις ιδέες της ελευθερίας και της ισότητας και επικρατεί ο εθνικισμός και ο ρομαντισμός. Παράλληλα όμως μια σειρά καινοτομίες συνεπιφέρουν την στροφή της πολιτικής προς τη βιομηχανοποίηση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τον πραγματικό μετασχηματισμό της κεντρικής πολιτικής αφενός και του τρόπου που ασκείται η κυριαρχία σε τοπικό επίπεδο αφετέρου.

Μια από τις βασικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της βιομηχανίας αρχίζει να θεωρείται από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα η αγροτική ανάπτυξη. Και η τελευταία με τη σειρά της εξαρτάται από την οικονομική της στήριξη, που θα επιτυγχανόταν με την αγροτική πίστη. Το ζήτημα όμως είναι ότι σε όλη αυτή την περίοδο δεν μπορεί να γίνει λόγος για αγροτική πολιτική, καθώς όπως είδαμε και στο πρώτο μέρος μάλλον είναι δύσκολο να μιλήσουμε καν για διαμορφωμένη οικονομική πολιτική. Οι επιμέρους παρεμβάσεις είναι αποσπασματικές και μεμονωμένες, ενώ μέχρι και τη δεκαετία του 1860 δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη για την αγροτική πίστη. Πιο συγκεκριμένα ο πρώτος νόμος περί συστάσεως τη εθνικής τράπεζας ορίζει:

Ο σκοπός τη Τράπεζας είναι η βοήθεια της γεωργίας, της βιομηχανίας, του εμπορίου και της Ναυτιλίας. Τουλάχιστον το ήμισυ μέρος των κεφαλαίων της πρέπει όταν αναφανή η ανάγκη να δανεισθή επί υποθήκη γαιών, και ενταύτων, αν ο δανειζόμενος ήθελε το ζητήσει, επί μετρία πληρωμή εναισισαίων των οποίων το ποσό θέλει προσδιορισθή ειδικώς εις τας διατάξεις της Τράπεζας.

Δια να έχει η Τράπεζα την αναγκαίαν ασφάλειαν εις τας εργολαβία της θέλουν δημοσιευθή προ της ενάρξεως αυτής ο περί υποθήκης νόμος και ο περί των χωρογραφικών βιβλίων.¹³³

Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τη σύσταση της Τράπεζας γίνεται προφανής η ανάγκη συγκροτήσεως αυστηρών και αφηρημένων νόμων που θα διασφαλίζουν τη λειτουργία της. Για αυτό και δημοσιεύεται τόσο ο νόμος περί

133. Νόμος της 25^{ης} Ιανουαρίου 1836.

υποθηκών, όσο και εκείνος περί ενεχύρου. Είδαμε όμως παραπάνω, ότι τελικά οι νόμοι αυτοί δεν άλλαξαν πραγματικά την κατάσταση στην ύπαιθρο αλλά διαμόρφωσαν ένα θεσμικό πλαίσιο, που το ελληνικό κράτος έφερε σε όλες τις επόμενες νομοθετικές επιλογές. Ο παραπάνω νόμος δεν εφαρμόστηκε ποτέ και ακολούθησε ο νόμος της 30 Μαρτίου 1841 με τον οποίο πραγματικά ιδρύθηκε η Εθνική Τράπεζα. Ο νόμος αυτός ορίζει ως εργασία της Τράπεζας τα επί υποθήκη και ενεχύρω δάνεια και μάλιστα για αυτή την εργασία θα έπρεπε να διατίθενται τα τέσσερα πέμπτα των χρηματικών κεφαλαίων της.

Η σημασία τη υποθήκης για την τραπεζική λειτουργία αποδεικνύεται από το νόμο που συνοδεύει την ίδρυση της τράπεζας περί της ασφαλείας του της υποθήκης δικαιώματος, ως προς τα δάνεια της Εθνικής Τραπέζης. Σύμφωνα με το κείμενο του νόμου αυτού: ο αιτών δάνειο έπρεπε να συμπληρώσει αίτηση με όλα τα στοιχεία του ακινήτου που θα υποθηκευθεί. Αν ο διευθυντής της τράπεζας είχε αμφιβολία ως προς την κυριότητα, επέστρεφε στην αίτηση στον αιτούντα, ο οποίος όφειλε να την καταχωρίσει στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Παράλληλα ο τοπικός διοικητής φροντίζει να τοιχοκολληθεί η αίτηση για τρεις συνεχόμενες βδομάδες στην πρωτεύουσα των δήμων της διοικήσεως του , αλλά και στα χωρία στην περιοχή που βρίσκεται το κτήμα. Όποιος είχε ένσταση για την κυριότητα του κτήματος, την υπέβαλε εγγράφως στον διοικητή της περιφέρειας. Στην περίπτωση αυτή η τράπεζα όφειλε να αρνηθεί την χορήγηση δανείου μέχρι να υπάρξει δικαστική απόφαση ή να παραιτηθεί αυτός που διεκδίκησε το ακίνητο.

Η πολιτική της Εθνικής Τράπεζας βέβαια, παρά την ψήφιση αυτού του νόμου υπήρξε πολύ αυστηρή και τελικά ο παραπάνω νόμος δεν εφαρμόστηκε. Άλλωστε τα επάλληλα δικαιώματα καθιστούσαν ιδιαίτερη δύσκολη την επίλυση του ζητήματος της κυριότητας.¹³⁴ Στα πλαίσια αυτά, τα ενυπόθηκα δάνεια ήταν ιδιαίτερα περιορισμένα και ποτέ δεν έφτασαν τους στόχους που είχαν διατυπωθεί κατά την ίδρυση της. Τη δεκαετία του 1840 η ΕΤΕ χορηγεί ορισμένα δάνεια επί υποθήκη σε κτηματίες, τα οποία όμως απευθύνονται σε όσους είχαν πλήρη κυριότητα του κτήματος τους και σε εκτάσεις που ξεπερνούσαν τα 20-30 στρέμματα. Αυτό απέκλειε τη μεγαλύτερη μάζα των αγροτών, που ήταν μικροκαλλιεργητές με επισφαλή δικαιώματα επί της γης. Η Εθνική Τράπεζα μέχρι το τη δεκαετία του 1860 ήταν μια

134. Ιωάννης Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (1842-1902)*, Μ.Ι.Ε.Τ , Αθήνα 1988, σ. 7.

εμπορική τράπεζα, που δεν είχε αναπτύξει ιδιαίτερη δραστηριότητα στον τομέα της αγροτικής και κτηματικής πίστης.

Το 1848 μάλιστα, χρονιά κρίσης, η Ελεγκτική Επιτροπή υποβάλλει στη γενική Συνέλευση των μετόχων έκθεση η οποία μεταξύ άλλων προτείνει:

Τα επί υποθήκη δάνεια και οι επί υποθήκη κτημάτων ανοικτοί λογαριασμοί εις μη εμπορους, όχι μόνον δεν συνέδραμον την Τράπεζα, αλλά απ' εναντίας τότε παρά ποτε αι καθυστερήσεις επολλαπλασιάστηκαν, και ως εκ τούτου δαπάναι, φροντίδες και δίκαι πλειότεραι, ελλατώνουσαι επαισθήτως κατ'έτος τα οφέλη. Έπεται εκ τούτου, ότι είναι σπουδαιότερον και συντελεστικώτερον να πολλαπλασιάζονται και να αναπτύσσονται κατά το δυνατόν, τόσον η προεξόφλησις, καθώς και οι εμπορικοί ανοικτοί λογαριασμοί, καθόσον μάλιστα ταύτα θέτουν πλειότερον ποσόν τραπεζικών γραμματίων εις κυκλοφορίαν, εξ ων πηγάζει η κυρία ωφέλεια όμως μετριαζόμενη παρ'ημίν ουσιωδώς, διότι την συμμερίζονται επί ίση αναλογία και τα επί υποθήκη δάνεια.

Παρόλα αυτά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της, τα συμφέροντα της Εθνικής Τράπεζας οδήγησαν σε μια κατεύθυνση στήριξης μέσω των υποθηκών τα αστικά κέντρα και τα γαιοκτητικά στρώματα. Τα επόμενα χρόνια η Διοίκηση της Τράπεζας θα υποβάλει εκθέσεις προς το Υπουργείο τόσο για την αναθεώρηση της Πολιτικής Δικονομίας ώστε να διευκολυνθούν οι κατασχέσεις όσο και για ίδρυση κτηματολογίου και ανάληψης της κτηματικής πίστης από την Τράπεζα.

Συγκεκριμένα ως προς το τελευταίο, το 1853 σε ένα υπόμνημα του προς την Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας,¹³⁵ ο Ε. Ι Κεχαγιάς παρουσιάζει το σύστημα της Υποθηκικής Τράπεζας της Γαλλίας και μιλάει για την ανάγκη να ενταχθεί το αντίστοιχο πρότυπο δανεισμού μεταξύ των εργασιών της Εθνικής Τράπεζας. Στο κείμενο αυτό παρουσιάζει την ανάγκη να αυξηθεί το ποσό που δίνεται σε δάνεια επί υποθήκη αναλύοντας τα εμπόδια που υπάρχουν. Μεταξύ άλλων γράφει :

διότι εκτός των περί την εκτέλεσιν παρουσιαζομένων ατελευτήτων και αδιεξόδων δυσκολιών, στερούμεθα ημείς και του πρωτίστου στοιχείου της ιδιοκτησίας, ήτοι της βεβαιώσεως της κυριότητος, ενώ εις όλα σχεδόν της Ευρώπης τα μέρη, δια της χρήσεως του Κτηματολογίου (Cadastre), ή άλλων προς τούτο μέσων, πιστοποιείται αυτή πληρέστερα.

135. 9 Ιανουαρίου 1853. Βλ. Υπόμνημα Ε.Ι Κεχαγιά προς την διοίκησιν της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, στο Ιστορικό αρχείο Ε.Τ.Ε, Αρχεία Διοικητών και Διευθυντών και Στελεχών, Ε.Ι Κεχαγιάς, φακ. 3, υποσ.7

Αξίζει αρχικά να σταθούμε στο χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γράφεται το κείμενο αυτό. Ο Κεχαγιάς συντάσσει τη επιστολή αυτή σε αναφορά προς μια συζήτηση που είχε ξεκινήσει σε μια περίοδο κατά την οποία έχει παρέλθει ο χρόνος εξόφλησης των δανείων επί υποθήκη που είχαν χορηγηθεί τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της ΕΤΕ. Στα χρόνια αυτά επομένως, αρχίζει μια σειρά δικαστικών αγώνων για την είσπραξη των οφειλών, στους οποίους συμμετέχουν όχι μόνο οι ιδιώτες και η Τράπεζα αλλά και το Δημόσιο. Επίσης πρέπει να συμπληρωθεί ως προς αυτό ότι δεν υπάρχει ακόμη νομοθεσία που να προβλέπει ρυθμίσεις για την επανείσπραξη των δανείων. Την ίδια περίοδο, επιδεινώνεται η οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους. Το 1848 ξεσπά διεθνής εμπορική κρίση, η οποία επιδρά αρνητικά και στο εσωτερικό της χώρας. Παράλληλα το 1850 καταστρέφονται τα αμπέλια και οι σταφίδες και το 1851-1853 η οικονομία πλήττεται από σιτοδεία ενώ το 1853 ξεσπάει ο Κριμαϊκός πόλεμος.

Επομένως, εμφανίζεται ως λογική συνέπεια όλων των παραπάνω ότι η Εθνική Τράπεζα προσπαθεί να διασφαλίσει τα συμφέροντα της προωθώντας εκσυγχρονιστικές αλλαγές. Μεταξύ αυτών εκκινεί η συζήτηση για την κτηματική πίστη, η οποία άμεσα συνδέεται με την αγροτική πίστη. Είναι αυτή ακριβώς η περίοδος, κατά την οποία εμφανίζονται συγκεκριμένες προσπάθειες¹³⁶ ίδρυσης γεωργικής τράπεζας για τη χρηματοδότηση των γεωργών σταφίδας.¹³⁷

Από την πλευρά της, η Εθνική Τράπεζα επιδιώκει να εισαχθούν ξένα κεφάλαια στον ελληνικό χώρο. Για αυτό και το 1852 στέλνεται ο Ε. Κεχαγιάς στην Ευρώπη (Αγγλία, Γαλλία), για να μελετήσει εκτός των άλλων και το σύστημα κτηματικής πίστης στη Γαλλία. Όταν ο τελευταίος θα επιστρέψει στην Ελλάδα, θα καταθέσει υπόμνημα προς τη Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας, η οποία περιέχει και το παραπάνω απόσπασμα. Η έκθεση αυτή περιλαμβάνει τρία τμήματα: α. Περί υποθηκικών τραπεζών ή κτηματικής πίστης β. Περί εκδόσεως ομολογιών εξ υποθηκών και γ. μεταρρυθμίσεως του καταστατικού για την έκδοση των εξ υποθηκών ομολογιών. Οι προτάσεις του Ε. Κεχαγιά θα γίνουν δεκτές από την Ε.Τ.Ε αλλά στη συνέχεια η κυβέρνηση θα παγώσει οποιαδήποτε συνέχεια στην παραχώρηση νέου προνομίου στην Εθνική Τράπεζα.

136. Πρόκειται για την πρόταση του βουλευτή Κλεομένη Οικονόμου το 1850 για σύσταση επιμελητηρίου, η πρόταση του γεωργικού Συμβουλίου Αχαΐας και Ήλιδος το 1855 με υπογραφές των Μ Ρούφου, Α. Μεσσηνέζη, Α., Χ Λόντου, Ν Εμμανουήλ και άλλων για σύσταση γεωργικής τράπεζας και γεωργικών τεμιευτηρίων καθώς και η προσπάθεια του παραπάνω το 1859 να συστήσει σταφιδική εταιρεία με σκοπό να δανείζει τους σταφιδοκαλλιεργητές για την ετήσια καλλιέργεια (βραχυπρόθεσμος δανεισμός) και να λαμβάνει τη δέουσα πρόνοια για να προστατεύει τον σταφιδοκαρπό.

137. Θανάσης Καλαφάτης *Αγροτική Πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στην Β. Πελοπόννησο: Αγιάλεια τέλη 19ου αιώνα, τ. Α' , Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1990, σ. 56-57.*

Η συζήτηση αυτή θα επανέλθει το 1858 και θα οδηγήσει στην ψήφιση του νόμου ΦΚΣ της 11 Απριλίου 1859, που αναγνωρίζει στην Εθνική τράπεζα και τη λειτουργία της κτηματικής πίστης. Επομένως το 1859 εισάγεται η κτηματική πίστη στην Ελλάδα, με πρωτοβουλία της Εθνικής Τράπεζας. Ο νόμος αυτός επιφέρει όμως συνολικές αλλαγές στο θεσμικό πλέγμα. Πέρα από τη ρύθμιση για την εύρεση κεφαλαίων για χρηματοδότηση των ενυπόθηκων δανείων, το πιο σημαντικό είναι ότι προβλέπεται αλλαγή στη δικονομία της εκτέλεσης. Σύμφωνα με το νόμο αυτό : «Όλαι αι δίκαιο της Τραπεζής εισάγονται παρ' αυτής ως κατεπείγουσαι και δικάζονται την τρίτην ημέραν από της επιδόσεως, χωρίς να ήναι προς τούτο ανάγκη πράξεως του προέδρου».¹³⁸

Δυο χρόνια αργότερα γίνεται ένα σημαντικό βήμα για την αγροτική πίστη καθώς με το νόμο ΨΙ της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1861 προστίθεται στους κλάδους πίστης της Ε.Τ.Ε και η αγροτική, υπό τον όρο ότι η τελευταία θα συνέβαλε στην ίδρυση γεωργικής τράπεζας που θα αναλάμβανε τελικά αυτή την εργασία. Το 1861, επίσης, ανανεώνεται η ισχύς των προνομίων της Εθνικής Τραπεζής, αυξάνεται το μετοχικό της κεφάλαιο και η λειτουργία της εισέρχεται σε μια περίοδο ομαλής οικονομικής λειτουργίας. Ο νόμος αυτός δεν μπορεί να αποτιμηθεί ως αποφασιστικός καθώς δεν συγκροτεί την αγροτική πίστη στον ελληνικό χώρο αλλά αντίθετα η χαμηλή χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής εξακολουθεί μέχρι και το τέλος του αιώνα. Παρόλα αυτά, πρέπει να αποτιμήσουμε τη δράση της ΕΤΕ ως ιδιαίτερη καθοριστική στη διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου. Η οικονομική λογική της επηρεάζεται από τα δυτικά πρότυπα και προσπαθεί να ακολουθήσει τους δικούς τους όρους ήδη από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της. Στα πρώτα αυτά χρόνια η συγκρότηση της γίνεται μέσω της τραπεζικής και επιχειρηματικής δράσης της. Η εμπλοκή της όμως με πολλές πλευρές της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας θα οδηγήσει σε στελέχωση της με νομικούς, οι οποίοι έχουν σημαντική θέση στην ελληνική πραγματικότητα.¹³⁹ Η παρατήρηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, αν αναλογιστούμε το ρόλο που φαίνεται να διαδραμάτισε στις θεσμικές επιλογές του κράτους. Κάποιους από τους νομικούς αυτούς μάλιστα τους έχουμε δει στο πρώτο μέρος, σε σχέση με τη νομική επιστήμη στο νέο κράτος.

138. Νόμος της 11 Απριλίου 1859, άρθρο 37.

139. Νίκος Θεοδοκάς , «Ο νομικός και ο τραπεζίτης. Οι διάδοχοι του Γεωργίου Σταύρου στη διοίκηση της Εθνικής τραπεζής (Μάρκος Ρενιέρης και Παύλος Καλλιγιάς)», στο *Πρακτικά 104ης συνάντησης ερευνητών Ιστορικού Αρχείου Ε.Τ.Ε., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα*, 1990.

Σε γενικά πλαίσια, η σχέση κράτους- ΕΤΕ ήταν ιδιαίτερη στενή. Η ΕΤΕ συνομιλούσε κατευθείαν με την κυβέρνηση, ενώ προώθησε στη Βουλή και δικούς της βουλευτές. Το εκδοτικό προνόμιο της αναγνώριζε ουσιαστικά μέρος της κρατικής εξουσίας. Μέχρι το 1872 άλλωστε, πρέπει να παρατηρηθεί ότι το κράτος είχε εκποιήσει όλες τις μετοχές της τράπεζας που διέθετε. Γενικά οι συγκρούσεις κατά τον 19^ο αιώνα κράτους- τράπεζας αφορούσαν κυρίως τα εσωτερικά δάνεια. Πρέπει πάντως να παρατηρηθεί ότι η ΕΤΕ διέθετε μεγάλη οικονομική δύναμη και καθόριζε του όρους της λειτουργίας της οικονομίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το κράτος ακόμη και όταν παραμελούσε την πληρωμή χρεών προς αλλοδαπούς δανειστές, ήταν πάντα συνεπές με την αποπληρωμή των οφειλών προς την ΕΤΕ.

Το 1864, όταν ήδη η συζήτηση για διανομή των εθνικών γαιών έχει ανοίξει, επικυρώνεται σύμβαση μεταξύ τράπεζας και δημοσίου η οποία ορίζει ότι τα τρία τέταρτα μέχρι τα τέσσερα πέμπτα του μετοχικού και αποθεματικού κεφαλαίου μπορούν να διατεθούν σε ενυπόθηκα δάνεια και ότι το ποσό που μπορεί να δανεισθεί με ομόλογα η Τράπεζα για τη χορήγηση ενυπόθηκων δανείων μπορεί να αυξηθεί μέχρι και πέντε φορές πάνω σε σχέση με το οριζόμενο ποσό που μπορεί να διατεθεί από το μετοχικό και αποθεματικό κεφάλαιο. Την ίδια χρονιά άλλωστε ξεκινά ξανά η συζήτηση για ίδρυση κτηματικής τράπεζας. Στη διάρκεια της συζήτησης αυτή θα υποστηρίξει ο Σαρίπολος:

Νομίζετε ότι η κτηματική πίστις είναι απλώς αυτό το επί υποθήκη δάνειον; και διότι έτυχε, ή ως δανεισταί ή ως δανειζόμενοι να συνάψητε άπαξ ή πολλάκις συμβόλαιον υποθηκικού δανείου, φανατίζεσθε, ότι επίστασθε τι εστί κτηματική πίστις, και τι εστί η Τράπεζα η μέλλουσα να συσταθή; Σας λέγω απροκαλύπτως, και μη κατακτίνετε μου την ειλικρίνειαν , ότι μεγάλως απατάσθε χαρίσατε μου ολίγην προσοχήν , διότι το ζήτημα είναι μάλα σπουδαίον, είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου, δια την ιδιοκτησίαν, η απόφασις υμών, οία ποτ'αν ή θέλει ηχήσει και εις αυτή την πλέον πενιχράν του γεωργού καλύβην, είτε θυμήρης είτε γοερά.¹⁴⁰

Ενώ ο Κουμουνδούρος με τη σειρά του θα αναφέρει:

Αλλά τα χρήματα , Κύριοι, δια να έλθωσιν απαιτούνται δυο τινά. Α. Να ανοίξει τας πύλας της η κοινωνία εις αυτά, να αφήσει ελευθέραν την εισαγωγή , και την κυκλοφορίαν των εντός αυτής, και β. Να τα εξασφαλίση, διότι όπου ασφάλεια και κέρδος δεν υπάρχει , τα χρήματα δεν προσέρχονται. Η σκέψις αυτή με φέρει αμέσως και κατ'ευθείαν εις την κατά των προνομίων ιδέαν. Το προνόμιο, Κύριοι,

140. Πρακτικά της Εθνοσυνέλευσης, 1864, τ. 5, συνεδρίαση 266.

είναι η στασιμότης , ενώ η κοινωνία είναι η ζωή και η κίνησις. δώσατε ελευθερίαν αφαιρέσατε τα προνόμια και ο συναγωνισμός των ιδιωτικών συμφερόντων θέλει στρέψει όπου ικανοποιούνται αι απαιτήσεις και τα συμφέροντα των.

Είναι προφανές, ότι η δεκαετία του 1860 διαμορφώνει νέους όρους για την οικονομική πολιτική. Η κτηματική και η αγροτική πίστη συνδέονται άμεσα με τη διαμόρφωση του δικαίου των υποθηκών και αντανakλούν μια υπαρκτή κατάσταση στις σχέσεις που διαμορφώνονται γύρω από την ιδιοκτησία και την κατοχή γης. Ο οικονομικός λόγος μεταβάλλεται και ακολουθεί πλέον το πρότυπο της επιστημονικότητας της πολιτικής οικονομίας. Οι νόμοι της οικονομίας επιβάλλουν την ανάπτυξη της βιομηχανίας, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει την προσέλκυση κεφαλαίων.

Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο αυτό έγινε προσπάθεια να περιγραφεί το πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτήθηκε ο θεσμός της υποθήκης υπό νεωτερικό ορισμό και στο οποίο αυτός εφαρμόστηκε. Η επεξεργασία αυτή δεν έχει σχέση τόσο με το να μιλήσουμε για τους πολιτικούς που πήραν τις πρωτοβουλίες, όσο για ένα συνολικότερα πλέγμα για το ποιες σχέσεις οδήγησαν στις συγκεκριμένες πρωτοβουλίες. Απόλυτα συνδεδεμένη είναι και η αναφορά στους όρους που εμπόδισαν την ανάπτυξη και εφαρμογή του θεσμού αυτού.

Ειδικότερα λοιπόν από αυτό το κεφάλαιο, προκύπτει ο ιδιαίτερος ρόλος της Εθνικής Τράπεζας, από την πρώτη δεκαετία συγκρότησης της για την συγκρότηση νεωτερικού θεσμικού πλαισίου. Η πολιτική της εθνικής τράπεζας δεν αφορούσε αρχικά το να εμπλακεί στην αγροτική πίστη αλλά το να ηγηθεί του δικτύου των εμποροτοκιστών. Η στόχευση της αυτή επιτεύχθηκε καθώς στον διαμορφώθηκε ένα είδος αλυσιδωτού δανεισμού σύμφωνα με το οποίο οι ιδιώτες, κεφαλαιούχοι, έμποροι τοκιστές και κτηματίες δανείζονταν από την τράπεζα με τόκο 8-10 % και στη συνέχεια δάνειζαν στους αγρότες , που δεν εξασφάλιζαν την απαραίτητη εγγύηση, με 12- 48%. Η ΕΤΕ εκμεταλλεύτηκε το ήδη υπάρχον παραδοσιακό σύστημα και παρενέβη σε αυτό. Με αυτό τον τρόπο ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας επιτεύχθηκε έστω και αν δεν αυξήθηκαν οι ενυπόθηκοι δανεισμοί από την ΕΤΕ. Η στάση της τελευταίας όμως αυτή συνέβαλε στο να διατηρηθούν τα τοκογλυφικά δίκτυα για όλο τον 19^ο αιώνα. Και η αγροτική κοινωνία επομένως, διατήρησε τη

σχέση της με τις τοπικές χρηματαγορές χωρίς να συνδεθεί μέχρι και το δεύτερο μισό του αιώνα με την γραφειοκρατία του νέου κράτους.

Ο 19^{ος} αιώνας, χαρακτηρίζεται από μια στροφή στην αρχή της ορθολογικότητας κατά το πρότυπο των δυτικών κρατών. Η ανάγκη εξορθολογισμού σχέσεων, κανόνων και πρακτικών που συνδέεται με την νέα οικονομική κατάσταση που αναδύεται επιφέρει μεταβολές και στις κοινωνικές ιεραρχίες. Υπό την επίδραση αυτή, ιδρύεται η Εθνική Τράπεζα ως αναμφισβήτητη οικονομική αυθεντία της περιόδου και κατ' επέκταση ο λόγος της αναγνωρίζεται στη διαδικασία νομοθέτησης. Τα συμφέροντα της είναι κυρίαρχα σε οποιαδήποτε πρωτοβουλία θεσμοθέτησης. Για αυτό και η συζήτηση για την αγροτική πίστη θα παραμείνει θεωρητική, όσο η ΕΤΕ έχει συμφέρον από την υπάρχουσα κατάσταση ενώ θα έρθει στο προσκήνιο όταν θα διαμορφωθεί νέο πεδίο για τη δράση της.

Οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις που συγκροτούνται μετά την Εθνοσυνέλευση του 1862, ακολουθούν την οικονομική λογική που τις προηγούμενες δεκαετίες έμοιαζαν να υιοθετούνται από λίγους διανοούμενους. Αυτή η περίοδος οπότε σηματοδοτεί την έναρξη νέων διαδικασιών για την ελληνική κοινωνία, με κεντρικό βήμα την διανομή της γης.

Επίλογος

Σε συνεδρίαση του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού το 1872, ο Ι. Σούτσος θα διαβάσει διάλεξη του, στην οποία θα υποστηρίξει ότι υπάρχουν τρεις εποχές στην ιστορία των εθνών, από τις οποίες η κάθε μια αντιστοιχεί σε τρία κύρια όργανα της παραγωγής: τη φύση, την εργασία και τα κεφάλαια. Σύμφωνα με την θέση του Σούτσου η πρώτη περίοδος αντιστοιχεί στο χρόνο πριν τον πολιτισμό, η δεύτερη είναι εκείνη του πολιτισμού που επιτυγχάνεται με την εργασία ενώ η τρίτη αναφέρεται στην εφαρμογή της επιστήμης («σκοπός του επίστασθαι εστί το δράν»). Η τρίτη περίοδος αφορά τον δαμασμό της φύσης, με τη μελέτη και την εφαρμογή της επιστήμης, η οποία επιτυγχάνεται με τη καταβολή μεγάλων κεφαλαίων. Σύμφωνα με την περιγραφή αυτή, η Ελλάδα εισέρχεται στην τρίτη περίοδο. Ειδικότερα διαβάζουμε:

Η Ελλάς διανύσασα την δευτέραν περίοδον του υλικού αυτής πολιτισμού, και επί τεσσαρακονταετίαν, δια συντόμου εργασίας ανακαινίσασα και αναμορφώσασα την ένεκα του πολυχρονίου πολέμου της εθνικής ημών παλιγγενεσίας, ερημωθείσαν χώραν αυτής, εισέρχεται ήδη κατά πρώτον, εις το τρίτον στάδιον του οικονομικού βίου των εθνών, ότε την χειροτεχνίαν διαδέχονται κατά μικρόν και βαθμηδόν, αι μηχανικαί δυνάμεις, τα κεφάλαια και ο ατμός. Αληθές, ότι η λεγόμενη ψιλή γεωργία, εστερημένη μεν του ζωοποιού στοιχείου των κεφαλαίων ένεκα της ελλείψεως γεωργικών τραπεζών, συμπνιγομένη δέ υπό στενοτάτης αγοράς, ένεκα της ατελείας των μέσων της συγκοινωνίας, και υποβεβλημένη εις πλημμελέστατον φορολογικόν σύστημα, ολίγον προώδευσε παρ' ημίν· αλλ' αι φυτεΐαι εκάλυψαν το έδαφος της Ελλάδος και η γενόμενη πρόοδος εις τα τέχνας, εκ μόνης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και αυτενέργειας, εστί λίαν καταφανής.¹⁴¹

Αυτό που μας ενδιαφέρει —και πέρα από τη συζήτηση επί της θεωρητικής αυτής βάσης— είναι ότι ο Ι. Σούτσος, καθηγητής της πολιτικής οικονομίας, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, το 1872 εκτιμά ότι η Ελλάδα έχει πλέον περάσει στη τρίτη περίοδο της ιστορίας των εθνών. Με βάση δηλαδή τα δικά του κριτήρια, είναι πλέον στην περίοδο όπου η επιστήμη και το κεφάλαιο λειτουργούν ως όροι αύξησης της δύναμης, ενώ για την Ελλάδα συγκεκριμένα επισημαίνει την εφαρμογή της μηχανής και του ατμού στην παραγωγή.

141. Γ. Β Δερτιλής, ό.π, σ. 249.

Η διαπίστωση αυτή είναι ανάλογη της παραδοχής που διατρέχει ολόκληρο το κείμενο αυτό. Η ίδρυση του νέου κράτους δεν συνοδεύεται από ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε βαθμό που θα επέτρεπαν ριζικές θεσμικές αλλαγές, αλλά ακολουθήθηκε από μια σταδιακή πορεία μεταβολής και συγκρότησης.

Η πολιτική οικονομία και η νομική επιστήμη θα διαμορφώσουν συζητήσεις στο νέο κράτος, που θα βρουν μικρή διάδοση, θα θέσουν όμως τα θεμέλια για ανάπτυξη του επιστημονικού λόγου. Η παραγωγή και οι μηχανισμοί της στη συνολική τους λειτουργία, θα αρχίσουν να θεωρούνται αντικείμενο της πολιτικής αρχικά μόνο από μικρούς κύκλους διανοουμένων του πανεπιστημίου ή της ΕΤΕ. Σταδιακά όμως η οικονομική γλώσσα διαδίδεται στο κράτος και μετά το 1850 εμφανίζεται κυρίαρχα.

Ειδικότερα ως προς την υποθήκη πρέπει να σημειωθεί ότι η τελευταία στην Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα δεν έπαιξε ρόλο διάλυσης της αγροτικής τάξης και συγκεντροποίησης της γης σε μεγαλογαιοκτήμονες. Η εφαρμογή της συνδέθηκε με την αναπαραγωγή των τοπικών εξουσιών, μέσω της εμπλοκής τους στη νέα πραγματικότητα δανεισμού στην οποία ηγετικό ρόλο είχε η Εθνική Τράπεζα.

Η υποθήκη, πιο συγκεκριμένα, εξακολουθεί να υφίσταται στην εκπλήρωση των τοπικών δανείων σε συστήματα τοκογλυφίας που συνδέουν τον αγρότη με τον προεστό και την κεντρική πολιτική εξουσία. Η μεταγραφή της ως θεσμού νεωτερικού, που θα δομηθεί πάνω στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, στο σύστημα συσσώρευσης και στην κεντρική ενιαία πλέον αγορά απαιτεί σειρά διαδικασιών στις οποίες η πραγματικότητα των πρώτων δεκαετιών θα φέρει σοβαρές αντιστάσεις.

Διαμορφώθηκε έτσι ένα πλαίσιο σχέσεων, στο οποίο το εθιμικό δίκαιο συνυπάρχει με τον γραπτό νόμο, σε μια ισορροπία που διήρκεσε τις πρώτες δεκαετίες του κράτους. Η εμπράγματη εξασφάλιση συνδέεται με την τοκογλυφία, η οποία έτσι κι αλλιώς στέκεται εκτός του νόμιμου ορίου του τόκου και δεν ακολουθεί παρά εθιμικά δίκαια. Φαίνεται σαν το εθιμικό δίκαιο να αποτελεί ένα μηχανισμό για την επέκταση του νόμου, το οποίο τελικά κοινωνικοποιείται στην αναπαραγωγή των σχέσεων. Το εθιμικό δίκαιο αντιπροσωπεύει το τοπικό όπως συμπορεύεται αλλά και συγκρούεται με το κεντρικό. Στην προσπάθεια συγκεντρωτισμού των εξουσιών κατά την περίοδο της μοναρχίας, το εθιμικό δίκαιο λειτουργεί σαν μοχλός συνέχειας του ιδιωτικού απέναντι στο κεντρικό που μεταλλάσσεται και συγκροτείται σε εθνικό.

Ο ρόλος της ΕΤΕ θα είναι καθοριστικός στη διαμόρφωση αυτής τη ισορροπίας. Ο πολιτικός της ρόλος, με στελέχη που εμπλέκονται στην κοινωνική και

πολιτική ζωή της χώρα καθώς και η οικονομική της δύναμη, θα της δώσει τη δυνατότητα να ασκεί οικονομική πολιτική που θα συγκροτήσει την οικονομία του κράτους σε νεωτερική βάση.

Έτσι μετά τη δεκαετία του 1870 θα επέλθουν μια σειρά αλλαγές όπως η διανομή των εθνικών γαιών, η χρηματοδότηση της γεωργίας μέσω της αγροτικής πίστης η κατάργηση της δεκάτης και η συζήτηση για αστικό φορολογικό σύστημα που θα ανοίξει το δρόμο για την πραγματική λειτουργία του ενυπόθηκου δανεισμού ως μηχανισμού ενίσχυσης της αγροτικής παραγωγής και επιβεβαίωσης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος.

Πηγές

Ιστορικό αρχείο της Εθνικής Τράπεζας

Πρακτικά της Βουλής

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως

Βιβλιογραφία

Αγγέλου Άλκης, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας», *Ερανιστής*, τευχ. 19, 1993.

Ασδραχάς Σπύρος, *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ- ΙΘ*, τόμος Α΄, Π.Ι.Ο.Π, Αθήνα 2003.

Ασδραχάς Σπύρος, «Από την αναφορά στο οικονομικό προς μια οικονομική ιστορία των κατακτημένων», στο Κιτρομηλίδης Πασχάλης - Σκλαβενίτης Τριταντάφυλλος (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Δ΄ διεθνές συνέδριο ιστορίας, Πρακτικά τόμος Β΄, Αθήνα 2004.

Ασδραχάς Σπύρος, «Οι απολογισμοί της Εθνικής Τράπεζας (1842-1848)», *Σχόλια*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.

Βαλαωρίτης Α. Ιωάννης, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (1842-1902)*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1988.

Belle Henri, *Ταξίδι στην Ελλάδα: τρία χρόνια παραμονής και περιπλανήσεων*, μετάφραση: Λίνα Σταματιάδη, Ιστορητής, Αθήνα, 1993.

Geib Gustave, *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του βασιλιά Όθωνα του Α΄*, επιμέλεια-μετάφραση: Τρίς Αυδή- Καλκάνη, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2008.

Γκόφας Χ. Δημήτριος, *Ιστορία του Ρωμαϊκού δικαίου*, I-III, Αν. Ν Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 1985.

Γκόφας Χ. Δημήτριος, *Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*, I-III, Αν. Ν Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 1985.

Δερτιλής Β. Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

Ζέη Ελευθερία, «Κυρίαρχες προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19^ο αιώνα (1835-1897): Η πολλαπλότητα των μαρτυριών», στο Κιτρομηλίδης Πασχάλης -

- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, Δ' διεθνές συνέδριο ιστορίας, Πρακτικά τόμος Β', Αθήνα 2004.*
- Θεοτοκάς Νίκος, «Ο νομικός και ο τραπεζίτης. Οι διάδοχοι του Γεωργίου Σταύρου στη διοίκηση της Εθνικής τραπεζής (Μάρκος Ρενιέρης και Παύλος Καλλιγιάς)», στο *Πρακτικά 104ης συνάντησης ερευνητών Ιστορικού Αρχείου Ε.Τ.Ε., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1990.*
- Θεοτοκάς Νίκος - Κοταρίδης Νίκος, «Πολιτικό σύστημα και οριοθέτηση της νομιμότητας: η λειτουργία της αμνηστίας κατά την Οθωνική περίοδο», *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλία Δασκαλάκη*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991.
- Θεοτοκάς Νίκος - Κοταρίδης Νίκος, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Θωμαδάκης Σταύρος, *Πίστη και εκχρηματισμός της οικονομίας*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1981.
- Hobsbawm. J. Eric, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, μετάφραση: Οικονομοπούλου Μ., Κασδαγλή Α., επιμέλεια: Διαμαντής Γ., Φιλippoπούλου Α. , Χουρμουζιάδου Ε., ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008.
- Καλαφάτης Θανάσης, *Αγροτική Πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στην Β. Πελοπόννησο: Αιγιάλεια τέλη 19ου αιώνα*, τόμος Α', Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1990.
- Καλαφάτης Θανάσης- Πρόντζας Ευάγγελος, *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τόμος Α', Π.Ι.Ο.Π, Αθήνα 2011.
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Μ.Ι.Α.Τ, Αθήνα 1990.
- Καλλιγιάς Παύλος, *Θάνος Βλέκας*, Νεφέλη, Αθήνα 1987.
- Καλλιγιάς Παύλος, *Μελέται νομικάί, πολιτικάί, οικονομολογικάί, ιστορικάί, φιλολογικάί κλπ και λόγοι εν τη εθνοσυνέλευση και τη βουλή*, τ. Α', τυπ Α. Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1899.
- Καρούζου Εύη, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833-1871)», στο *Μνήμων* τχ. 12, 1989
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα», *Θέματα Νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ος αιώνα)*, Αν. Ν Σάκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 1991.
- Κουτρουβίδης Στάθης, «Η εφαρμογή του νόμου 'περί προικοδότησης' στην επαρχία της Πάτρας: κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις», *Δοκίμες* 13-14, 2005 σ. 193-215.

- Μακαρέλ [Macarel, M. A.], *Στοιχεία του Δημοσίου Δικαίου*, μετάφραση: Μ. Αργυρόπουλος και Π. Αργυρόπουλος, τυπ. Κ. Ράλλη, Αθήνα 1836.
- Μάουρερ Λούντβιχ Γκέοργκ, *Ο ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό και εκκλησιαστικό από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία έως την 31 Ιουλίου 1834*, μετάφραση: Όλγα Ρομπάκη, επιμέλεια: Τάσος Βουρνάς, Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1976.
- Masson-Vincourt, Marie-Paule, *Ο Παύλος Καλλιγάς (1814-1896) και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, μετάφραση: Ά.Αλεξάνδρου, Α. Παπαδοπούλου, Κ. Τσινάρης, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2009.
- Μπρέγανη Κατερίνα, «Οικονομική ιστορία του 19^{ου} αιώνα: η έννοια της αγοράς και της στρατηγικής των κεφαλαίων», στο Κιτρομηλίδης Πασχάλης - Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Δ' διεθνές συνέδριο ιστορίας, Πρακτικά τ. Β', Αθήνα 2004.
- Πανταζόπουλος Νικόλαος, «Λαϊκά και λόγια επιδράσεις», *Επιστημονική επετηρίδα της σχολής νομικών και οικονομικών επιστημών, Αντιχάρισμα στον Ι. Ν Πανταζόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Πανταζόπουλος Νικόλαος, «Γένεσις και ανέλιξις του ελληνικού δικαίου», *Επιστημονική επετηρίδα της σχολής νομικών και οικονομικών επιστημών, Αντιχάρισμα στον Ν.Ι Πανταζόπουλο*, Τχ.Α', Θεσσαλονίκη 1986.
- Πετμεζάς Σωτήρης, «Οι έγγειες σχέσεις στο Βασίλειο της Ελλάδας (1830-1880)», στο Π. Κιτρομηλίδης- Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αν. Ν. Σάκκουλας, University Studio Pres, Θεσσαλονίκη 1991.
- Πετρόπουλος Ιωάννης, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α' - Β', Μ.Ι.ΕΤ, Αθήνα 1985.
- Πετρόπουλος Ιωάννης - Κουμαριανού Αικατερίνη, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, Οθωνική περίοδος 1833-1843*, Παπαζήσης, Αθήνα 1982.
- Σιάτας Δημήτρης, «Το 'ίδιον' δίκαιο των Ελλήνων», στο Πετρίδης Παύλος, Πρόντζας Ευάγγελος (επιμ.), *Δίκαιο , Ιστορία και θεσμοί*, Τιμητικό Αφιέρωμα στον Ν. Πανταζόπουλο, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
- Σκλαβενίτης Ε. Τριαντάφυλλος, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J.B Say», στο *Η επανάσταση του 1821, Μελέτες στη Μνήμη της Δ. Θεμελή – Κατηφόρη*, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων* τχ. 9, Αθήνα 1994.

Σκοπετέα Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα(1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Σούτσος Ιωάννης, *Δοκίμιον περί Οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, τυπ. Ν. Γ. Πάσσαρη και Α. Γ. Καναριώτου, Αθήνα 1862.

Weber Max, *Οικονομία και κοινωνία. Κοινωνιολογία του δικαίου*, μετάφραση-εισαγωγή- επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα 2011.